

ISSN 2312-3206 (PRINT)
ISSN 2663-2764 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(м. Івано-Франківськ)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF KHERSON STATE UNIVERSITY**

SERIES «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Тавроецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Херсонського державного університету (Україна).

Заступник головного редактора:

Шапошнікова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету (Україна).

Члени редакційної колегії:

Альтос Вірджинія – кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології праці Руанського університету Нормандії (Франція);

Баранаскіне Інгріда – професорка кафедри соціальної роботи Клайпедського університету (Литва);

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри спеціальної освіти та психології Комунального закладу вищої освіти «Хортицька Національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (Україна);

Галян Ігор Михайлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка» (Україна);

Губеладзе Ірина Гурамівна – докторка психологічних наук старша дослідниця, завідувачка лабораторії психології мас і спільнот, в.о. заступниці директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;

Жидко Максим Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, декан гуманітарно-правового факультету Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (Україна);

Завацька Наталія Євгенівна – докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Україна);

Кікінежді Оксана Михайлівна – докторка психологічних наук, професорка, професорка кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Україна);

Коллі-Шамне Анжеліка Володимирівна – докторка психологічних наук, професорка, професорка кафедри психології Херсонського державного університету (Україна);

Кузікова Світлана Борисівна – докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (Україна);

Кузнецов Олексій Ігорович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Україна); v@seznam.cz

Оран Марина Олегівна – докторка психологічних наук, професорка, завідувачка кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Україна);

Плохих Віктор Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Україна);

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Херсонського державного університету (Україна);

Сердюк Людмила Захарівна – докторка психологічних наук, професорка, завідувачка лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України (Україна);

Цибуляк Наталія Юрївна – кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету (Україна);

Яковлева Світлана Дмитрівна – докторка психологічних наук, професорка, професорка кафедри спеціальної освіти Херсонського державного університету (Україна).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) на підставі Наказу МОН України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток № 1)

Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 27.03.2024 р. № 14)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23954-13794 ПР
від 26.04.2019 р. видане Міністерством юстиції України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Молотокас А. А., Проскурня А. С. СЕКСУАЛЬНА ОСВІТА В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... 5

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кравців В. В., Тавровецька Н. І. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ
МІЖСОБИСТІСНОЇ ДОВІРИ10

СЕКЦІЯ 3. ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Гура Г. Н. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ОРІЄНТАЦІЯ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ КЕРІВНИКІВ
МАЛОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 18

Танклевська Н. С., Танасійчук О. М. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ
ПІДПРИЄМЦЯ, ЯКИЙ ВЕДЕ БІЗНЕС НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ.....29

СЕКЦІЯ 4. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Аврамчук О. С. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБАМ ІЗ СОЦІАЛЬНИМ
ТРИВОЖНИМ РОЗЛАДОМ ПРИ КОМОРБІДНІЙ ДЕПРЕСИВНІЙ СИМПТОМАТИЦІ.....37

СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Дьоміна Г. А. СПРИЯННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЧЕРЕЗ ОСВІТУ.....45

CONTENTS

SECTION 1. PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Molotokas A. A., Proskurnia A. S. SEX EDUCATION IN UKRAINE:
CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....5

SECTION 2. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Kravtsiv V. V., Tavrovetska N. I. THEORETICAL MODEL OF THE DEVELOPMENT
OF INTERPERSONAL TRUST.....10

SECTION 3. ECONOMIC PSYCHOLOGY

Gura G. N. ENTREPRENEURIAL ORIENTATION AS A FACTOR OF ADAPTATION
OF SMALL BUSINESS MANAGERS IN WAR CONDITIONS.....18

Tanklevska N. S., Tanasiichuk O. M. INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL QUALITIES
OF AN ENTREPRENEUR WHO RUNS BUSINESS IN THE DE-OCCUPIED TERRITORIES.....22

SECTION 4. MEDICAL PSYCHOLOGY

Avramchuk O. S. PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO PERSONS WITH SOCIAL ANXIETY
DISORDER WITH COMORBID DEPRESSIVE SYMPTOMS..... 37

SECTION 5. SPECIAL PSYCHOLOGY

Domina H. A. PROMOTING THE PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT OF CHILDREN
WITH SPECIAL NEEDS THROUGH EDUCATION.....45

СЕКЦІЯ 1. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 613.88 (477)
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-1

**СЕКСУАЛЬНА ОСВІТА В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Молотокас Антоніна Андріївна,
докторка філософії в галузі психології (PhD),
асистентка кафедри психодіагностики та клінічної психології
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
molotokas_antonina@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0061-1528>

Проскурня Аліна Сергіївна,
кандидат психологічних наук,
дослідниця факультету гуманітарних та соціальних наук
Університет Миколаса Ромеріса (м. Вільнюс, Литва)
alina_proskurnia@mruni.eu
<https://orcid.org/0000-0002-7674-5602>

Мета. Метою статті є вивчення обізнаності українців у питаннях, що стосуються статевого виховання та сексуальної освіти. Це має велике значення, оскільки надає молодим людям знання та навички, необхідні для сексуального здоров'я протягом усього життя. Це вчить їх здоровим стосункам, обґрунтованому ухваленню рішень, критичному мисленню та любові до себе. Комплексна сексуальна освіта (КСО) пов'язана з багатьма перевагами, серед яких запобігання небажаній вагітності, інфекціям, що передаються статевим шляхом (ПСС), та будь-якому типу насильства або дискримінації. Це також сприяє повазі до сексуальної варіативності, інклюзивності та розвитку навичок позитивного спілкування. **Методи.** У процесі емпіричного дослідження нами створено й апробовано анкету, що мала на меті визначити ставлення до сексуальної освіти в Україні. В опитуванні взяли участь 330 осіб із різних областей України. **Результати.** Визначено, що, попри наявні виклики, більшість людей підтримує комплексну сексуальну освіту, оскільки вона надає необхідні інструменти для ухвалення обґрунтованих рішень, розвитку здорових стосунків і підтримки сексуального здоров'я. **Висновки.** Сексуальна освіта в Україні стикається зі значними викликами. Становище комплексної сексуальної освіти в Україні, подібно до багатьох інших країн, може бути предметом обговорення та розглядатись із різних позицій. Деякі з основних викликів, які можуть існувати в цьому контексті, такі: консервативні переконання, відсутність єдиної програми, брак інформації та підготовки фахівців, соціокультурні відмінності, вплив релігійних спільнот тощо.

Ключові слова: сексуальна освіта, статеve виховання, сексуальне здоров'я, інклюзивність, опитування.

**SEX EDUCATION IN UKRAINE:
CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT**

Molotokas Antonina Andriivna,
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD),
Assistant of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology
of the Faculty of Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
molotokas_antonina@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0061-1528>

Proskurnia Alina Serhiivna,
PhD in Psychology,
Researcher at the Faculty of Humanities and Social Sciences
Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania)
alina_proskurnia@mruni.eu
<https://orcid.org/0000-0002-7674-5602>

Purpose. The purpose of the article is to study the awareness of Ukrainians in matters related to sex education and sexuality education. This is of great importance because it provides young people with the knowledge

and skills necessary for lifelong sexual health. It teaches them about healthy relationships, informed decision-making, critical thinking and self-love. Comprehensive Sexuality Education (CSE) is associated with many benefits, including the prevention of unwanted pregnancy, sexually transmitted infections (STIs) and any type of violence or discrimination. It also promotes respect for sexual diversity, inclusivity and positive communication skills. **Methods.** In the course of the empirical study, we created and tested a questionnaire aimed at determining attitudes toward sexuality education in Ukraine. The survey involved 330 people from different regions of Ukraine. **Results.** It has been determined that despite the existing challenges, the vast majority of people support comprehensive sexuality education because it provides the necessary tools to make informed decisions, develop healthy relationships, and maintain sexual health. **Conclusions.** Sexuality education in Ukraine faces significant challenges. The situation of CSE in Ukraine, like in many other countries, can be the subject of discussion and cause different points of view. Some of the main challenges that may exist in this context include: conservative beliefs, lack of a unified program, lack of information and training, socio-cultural differences, influence of religious communities, etc.

Key words: *sex education, sexual health, inclusiveness, survey.*

Вступ. Статеве виховання протягом тривалого часу характеризувалося конкуруючими трактуваннями, цілями та філософією, що заважало однаково його розумінню й оцінюванню його ефективності (Feng, 2022). Коли йшлося про вимірювання ефективності впливу просвіти та її результатів, у дослідженнях домінував інтерес до профілактичних програм, спрямованих на зниження рівня інфекцій, що передаються статевим шляхом (далі – ІПСШ), та небажаної вагітності. Ці профілактичні програми наголошують на здоровій сексуальній поведінці та зміні деструктивної поведінки, як головному фокусі аналізу.

Теоретичне обґрунтування проблеми.

Однак те, що залишилося значною мірою невивченим, це підходи із ширшим і всеохоплюючим фокусом на людській сексуальності, визначені громадською організацією *SIECUS* (Sex Ed for Social Change) як «сексуальні знання, переконання, ставлення, цінності та поведінка окремих людей» (Elizabeth, 2009). Різні виміри сексуальної освіти охоплюють анатомію, фізіологію та біохімію системи сексуальної реакції; ідентичність, орієнтацію, ролі й особистість; думки, почуття та стосунки (Sex Information and Education Council of the U.S., 2018).

Сексуальна освіта має вирішальне значення з різних причин:

1. Надає точну інформацію (з медичного погляду) про анатомію, фізіологію, секс і стосунки, відповідно до віку.
2. Сприяє навичкам побудови здорових стосунків і ухвалення обґрунтованих рішень.
3. Запобігає небажаній вагітності та ІПСШ шляхом інформування про контрацепцію, профілактику та безпечні сексуальні практики.
4. Заохочує до відкритого та чесного спілкування про секс і стосунки.
5. Інформує та здійснює підтримку щодо варіативності сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, що забезпечує толерантність і запобігання дискримінації.
6. Сприяє розвитку безпечної поведінки (в інтернеті також) дітей і підлітків (Feng, 2022).

Якщо говорити конкретно про сексуальну освіту в Україні, то вона стикається зі значними викликами, серед яких можемо виділити такі:

1. Деякі аспекти сексуальної освіти можуть бути пропущені або неналежно розглядатися у шкільних програмах або на інших освітніх ресурсах.

2. Україна має різноманітну культурну та релігійну картину, що може впливати на прийняття деяких аспектів сексуальної освіти в суспільстві.

3. Нестабільність змін у програмах: зміни в освітніх програмах і підходах можуть бути нестабільними та залежати від політичних і соціальних змін.

4. Сексуальна освіта часто стикається зі стигматизацією, що може обмежувати доступ до об'єктивної та неупередженої інформації.

5. Брак підготовки педагогів і потреба в особливих навичках для ефективного викладання предметів із сексуальної освіти.

6. Відсутність єдиної стандартної програми, що може призвести до розбіжностей у якості й обсязі сексуальної освіти в різних регіонах.

7. Брак відкритого діалогу між батьками, учнями та педагогами, що може ускладнювати навчання та розуміння важливості сексуальної освіти.

8. Відсутність належної цифрової безпеки, що може збільшувати ризик виникнення онлайн-загроз, пов'язаних із сексуальністю й іншими ризиками для молоді та дітей (Hendayati, 2022).

Розв'язання цих проблем потребує спільних зусиль педагогів, батьків, учнів і громадськості для створення об'єктивних, комплексних і безпечних освітніх середовищ.

За даними ЮНЕСКО, сексуальність є фундаментальним аспектом людського життя: вона має фізичний, психологічний, духовний, соціальний, економічний, політичний і культурний виміри. Сексуальність неможливо зрозуміти без посилення на гендер і різноманітність, які є фундаментальною харак-

теристикою сексуальності. Правила, що регулюють сексуальну поведінку, значно відрізняються в різних культурах: деякі форми поведінки вважаються прийнятними та бажаними, тоді як інші вважаються неприйнятними. Це не означає, що така поведінка не трапляється або що її треба виключити з обговорення в контексті сексуальної освіти (International Framework for Sexuality Education: UNESCO's International Technical Guidance. Evidence-based Approaches to Sexuality Education, 2015).

Методологія та методи. Нами було проведено опитування на тему «Ставлення до сексуальної освіти в Україні». У ньому взяли участь 330 осіб із різних регіонів України. Основні характеристики вибірки представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристики вибірки опитування «Ставлення до сексуальної освіти в Україні»

		Кількість осіб (n)	%
Вік	до 18	4	1,2
	18–25	161	48,9
	25–39	144	43,8
	40+	20	6,1
Освіта	Середня	54	16,4
	Вища	251	76,3
	Науковий ступінь	24	7,3
Гендер	Жінка	268	81,5
	Чоловік	55	16,7
	Небінарна особа	4	1,2
Сімейний стан	Маю партнера	241	73,3
	Не маю партнера	88	26,7
Наявність дітей	Є	79	24,1
	Немає	249	75,9

Результати та дискусії. Щодо оцінки рівня сексуальної освіти в Україні та рівня інформованості молоді про сексуальні питання маємо такі результати:

– 69,5% респондентів оцінюють рівень сексуальної освіти в Україні як незадовільний, ще 27,7% оцінюють як середній і 2,7% як достатній (рис. 1);

– 50,3% респондентів оцінюють рівень інформованості молоді про сексуальні питання як середній, 41,8% оцінюють як незадовільний, 7,9% як достатній (рис. 2).

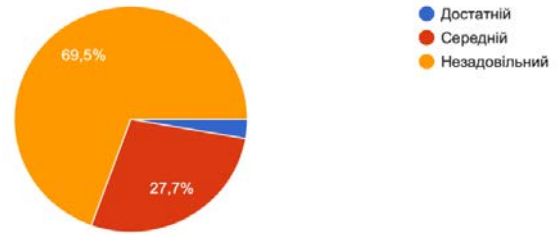

Рис. 1. Оцінка рівня сексуальної освіти в Україні

Рис. 2. Оцінка рівня інформованості молоді про сексуальні питання

Щодо обізнаності респондентів у питаннях сексу та сексуальності та задоволеності власним сексуальним життям результати виглядають так:

– 62,1% респондентів знають досить і постійно поновлюють свої знання, 35,8% знають менше, ніж хотілося б, для 2,1% багато чого невідомо взагалі (рис. 3);

– 59,6% респондентів хотіли б покращити деякі речі, але загалом задоволені своїм сексуальним життям, ще 26% цілком задоволені сексуальним життям, 14,4% цілком незадоволені (рис. 4).

Рис. 3. Обізнаність респондентів у питаннях сексу та сексуальності

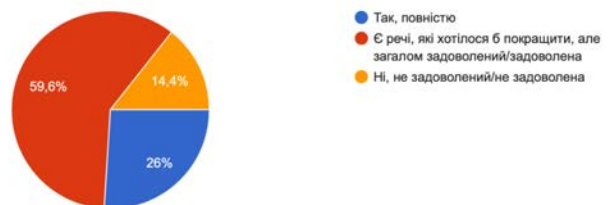

Рис. 4. Задоволеність респондентів власним сексуальним життям

На думку респондентів, найбільше в сексуальній освіті мають бути акцентовані такі теми:

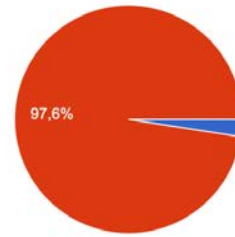
- «Безпека» (захист від ІПСШ, небажаної вагітності тощо) (309 осіб, 93,9%);
- «Культура згоди» (281 особа, 85,4%);
- «Знання з анатомії та фізіології людини, гігієна» (259 осіб, 78,7%);
- «Психосексуальний розвиток та вікові особливості сексуальності» (211 осіб, 64,1%);
- «Репродуктивне здоров'я та фізіологія зачаття» (207 осіб, 62,9%);
- «Задоволення від сексу» (180 осіб, 54,7%);
- «Сексуальна орієнтація та ґендерна ідентичність» (173 особи, 52,6%).

Деякі респонденти також окремо зазначають важливість інформування про такі аспекти в рамках сексуальної освіти, як: безпечна поведінка, кримінальна й адміністративна відповідальність за булінг, сексизм і харасмент, толерантність і права спільноти ЛГБТІК+, кордони тіла.

Найбільш ефективні методи надання сексуальної освіти, на думку респондентів, можна виділити такі:

- лекції та тренінги (56,2%);
- навчальні онлайн-курси (16,1%);
- соціальні мережі (12,2%);
- індивідуальні консультації (10,3%).

Важливо підкреслити, що майже всі респонденти зазначали також, що ефективними можуть бути всі перелічені варіанти інформування з урахуванням вікових і особистісних особливостей. Також 97,6% респондентів вважають, що сексуальна освіта має бути обов'язковою частиною шкільної програми (рис. 5).

● Ні, ні в якому разі
● Так, обов'язково

Рис. 5. Чи повинна сексуальна освіта бути обов'язковою частиною шкільної програми?

У програмі *Jatovi* нами було здійснено статистичну обробку отриманих результатів, зокрема й за допомогою Хі-квадрата Пірсона.

Більшість осіб ($n = 156$) із вищою освітою знають досить про секс і сексуальність і постійно поновлюють свої знання. Ще деяка кількість осіб ($n = 87$) зазначає, що знає менше, ніж хотілося б (табл. 2).

Таблиця 2

Сполучення рівня освіти й обізнаності в питаннях сексу

Як Ви оцінюєте власну обізнаність у питаннях сексу та сексуальності?				
Освіта:	Багато чого мені невідомо взагалі	Знаю досить і постійно поновлюю свої знання	Знаю менше, ніж хотілося б	Разом
Вища	6	156	87	249
Науковий ступінь	0	16	8	24
Середня	1	31	22	54
Всього	7	203	117	327

Таблиця 3

Сполучення задоволеності сексуальним життям із рівнем обізнаності в питаннях сексу

Чи задоволені Ви власним сексуальним життям?				
Як Ви оцінюєте власну обізнаність у питаннях сексу та сексуальності?	Є речі, які хотілося б покращити, але загалом задоволений / задоволена	Ні, незадоволений / незадоволена	Так, цілком	Усього
Багато чого мені невідомо взагалі	3	3	1	7
Знаю досить і постійно поновлюю свої знання	113	23	67	203
Знаю менше, ніж хотілося б	78	21	16	115
Разом	194	47	84	325

Особи, що знають досить і постійно поновлюють свої знання з питань сексу та сексуальності, переважно цілком задоволені власним сексуальним життям ($n = 67$) і загалом задоволені ним із незначним бажанням покращити деякі речі ($n = 113$). Так само бажують покращення сексуального життя особи, які знають менше, ніж хотіли б ($n = 78$) (табл. 3).

Висновки. Нами визначено, що потреба в сексуальній освіті для різних вікових категорій і груп населення має бути задоволена повною мірою та на різних рівнях функціонування держави. У сучасному світі складно переоцінити значення освітніх заходів, пов'язаних із сексуальністю, сексуальним здоров'ям, безпечною поведінкою тощо, оскільки ми живемо в суспільстві, яке не тільки постійно зазнає

змін, трансформацій, але і часто може слугувати джерелом небезпеки та дискримінації. Також ми підкреслюємо, що використання міжнародного досвіду в питаннях комплексної сексуальної освіти може бути великим кроком уперед для системи освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Feng Y. University Sex Education in the Crevice. *Asian Journal of Social Science Studies*. 2022. Vol. 7. № 9. P. 101.
2. Sexuality education: Past, present, and future / ed. by S. Elizabeth, K. Judith. Westport, Conn : Praeger, 2009.
3. Management of Sex Education (Sex Education) from an Early Age for Mild Mentally Impaired Children in Extraordinary Elementary Schools (SDLB) / D. Hendayati et al. *International Journal of Educational Research & Social Sciences*. 2022. Vol. 3. № 3. P. 1106–1110.
4. Compiled and edited by Sex Information and Education Council of the United States / ed. by Sex Information and Education Council of the U.S. New York : Scribner, 2018. 239 p.
5. International Framework for Sexuality Education: UNESCO's International Technical Guidance. *Evidence-based Approaches to Sexuality Education*. 2015. P. 41–56.

REFERENCES:

1. Feng, Y. (2022). University Sex Education in the Crevice. *Asian Journal of Social Science Studies*. Vol. 7, № 9. 101.
2. Sexuality education: Past, present, and future / ed. by S. Elizabeth, K. Judith. Westport, Conn : Praeger, 2009.
3. Hendayati D. et al. (2022). Management of Sex Education (Sex Education) from an Early Age for Mild Mentally Impaired Children in Extraordinary Elementary Schools (SDLB). *International Journal of Educational Research & Social Sciences*. Vol. 3, № 3. 1106–1110.
4. Compiled and edited by Sex Information and Education Council of the United States. / ed. by Sex Information and Education Council of the U.S. New York : Scribner, 2018. 239.
5. International Framework for Sexuality Education: UNESCO's International Technical Guidance. *Evidence-based Approaches to Sexuality Education*. 2015. 41–56.

Стаття надійшла до редакції 29.02.2024.
The article was received 29 February 2024.

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 001.893.54: [316.613.42+316.47]
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-2

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ МІЖСОБИСТІСНОЇ ДОВІРИ

Кравців Валентина Вікторівна,
аспірантка

Херсонський державний університет

valentinacravtsiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4261-4281>

Тавровецька Наталія Іванівна,
кандидатка психологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри психології

Херсонський державний університет

1882181@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9497-7386>

Мета статті – створення моделі розвитку міжособистісної довіри, синтез раніше здобутих результатів дослідження. **Методи.** Основними методами дослідження є теоретичний аналіз і синтез, за допомогою яких здійснено добір і узагальнення інформації, її порівняння та критичне осмислення, а також утворення моделі розвитку довіри. **Результати.** Результатом теоретичного аналізу проведених раніше досліджень концепту «довіра» є модель розвитку довіри. Отримана модель бере свій початок із класифікації проявів довіри та переходить до розгляду трьох фаз розвитку міжособистісної довіри. Перша фаза пов'язана з пасивними діями суб'єкта: оцінки умов, впливу чинників, з активізацією афективного, конативного та когнітивного структурних компонентів довіри, у разі переходу до другої, активної фази, сили набувають функцій, які виконує довіра для суб'єкта. Під час другої фази активізується поведінковий компонент із структури довіри, прояви довіри можуть розділятися на типи, які можуть варіюватися від рівня формальності відносин до суті очікувань щодо дій об'єкта довіри. У разі переходу із другої фази до третьої активізуються функції, що довіра виконує для обох сторін довіри. З настанням третьої фази, що полягає у відповіді об'єкта, активізуються функції, що виконує довіра для об'єкта та для суспільства загалом, закріплюючи позитивний ефект на більшій кількості осіб. **Висновки.** Отже, розроблена модель розвитку довіри уможливила конкретизацію з напрямів дослідження залежно від того, що має на меті дослідник, бо після ознайомлення з перебігом фаз і притаманними їй компонентами можна звизити число використовуваних методик для отримання бажаного результату.

Ключові слова: функції довіри, суб'єкт довіри, об'єкт довіри, умови довіри, чинники довіри, поведінковий компонент, афективний компонент, когнітивний компонент, конативний компонент, типи довіри.

THEORETICAL MODEL OF THE DEVELOPMENT OF INTERPERSONAL TRUST

Kravtsiv Valentyna Viktorivna,
Postgraduate Student

Kherson State University

valentinacravtsiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4261-4281>

Tavrovetska Nataliia Ivanivna,
Ph. D. in Psychology, Assistant Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology

Kherson State University

1882181@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9497-7386>

Purpose. The purpose of the article is to create a model of the development of interpersonal trust and synthesis of previously obtained research results. **Methods.** The main methods of research are theoretical

analysis and synthesis, which are used to select and generalize information, compare and critically analyze it, as well as create a model of trust development. **Results.** The result of the theoretical analysis of earlier studies of the concept of “trust” is a model of the development of trust. The obtained model begins with the classification of manifestations of trust and the transition to the consideration of three phases of the development of interpersonal trust. The first phase is associated with passive actions of the subject: assessment of conditions, influence of factors, with activation of affective, conative and cognitive structural components of trust, and in case of transition to the second, active phase, forces acquire the functions performed by trust for the subject. During the second phase, the behavioral component of the trust structure is activated and manifestations of trust can be divided into types that can vary from the level of formality of the relationship to the essence of expectations regarding the actions of the object of trust. In case of transition from the second phase of trust to the third, the functions that trust performs for both parties of trust are activated. With the onset of the third phase, which consists in the response of the object, the functions of trust for the object and for society as a whole are activated, establishing a positive effect on a larger number of persons. **Conclusions.** The conclusion of the article is that the developed model of the development of trust makes it possible to specify research directions depending on the goal pursued by the researcher, because after familiarizing yourself with the flow of phases and its inherent components, you can narrow down the number of methods used to obtain the desired result.

Key words: *functions of trust, subject of trust, object of trust, conditions of trust, factors of trust, behavioral component, affective component, cognitive component, conative component, types of trust.*

Вступ. Українське суспільство переживає низку криз унаслідок російсько-української війни, тому перед сучасним громадянином постали виклики, з якими є потреба впоратися. Зростання довіри як одного з аспектів успішного особистісного зростання (Sztompka, 1999: 103) набуває актуальності в контексті сьогодення, тому що бажаним виходом із будь-якої кризи є особистісне зростання, яке, своєю чергою, і є критерієм успішно пережитої кризи (Булах, 2016: 63). З іншого боку, перед викликом не тільки українська «особистість», але і суспільство загалом, тому важливими в дослідженні є механізми, які уможливають стабілізацію функціонування політики та діяльності суспільства. Дослідниця Н. Перепелиця стверджує, що довіра є чинником політичного розвитку та компонентом «механізму» стабільності суспільства, його інтеграції (Перепелиця, 2019: 15). Такі результати дослідження розкривають релевантність розширення концепту «довіра» і виявлення алгоритмів з її зростання набуває більшої актуальності.

Українська наукова картина містить досить досліджень з питання «довіри» та її розвитку, проте для встановлення особливостей її динаміки та рівня прояву окремих її структурних компонентів здебільшого використовувалися здобутки російських науковців, що зумовлює низку проблем у питанні самостійності наукових результатів. Тому постає потреба в розробленні власної наукової картини з адаптованими українськими шляхами дослідження та методиками. Окреслення моделі розвитку міжособистісної довіри уможливить стандартизацію з дослідження окремих структурних компонентів і характеристик довіри. Раніше виконані дослідження уможливили розподілення активності між учасниками акту довіри, проте відсутні узагальнення та синтезування наявних результатів.

Теоретичне обґрунтування проблеми.

Дослідження розвитку довіри та встановлення умов і механізмів її формування та динаміки уможливить пошук відповідей на виклики сучасної особистості. Постає нагальним питання структуризації наявних у науковому просторі знань про розвиток довіри, щоби стандартизувати її дослідження та розширити уявлення про компоненти довіри та роль суб'єкта й об'єкта довіри.

Мета статті полягає у створенні моделі розвитку міжособистісної довіри та синтезі раніше здобутих результатів дослідження. Завданнями статті є аналіз і синтез результатів дослідження довіри, а також зображення наукових здобутків у формі моделі розвитку довіри.

Методологія та методи. Основними методами дослідження є теоретичний аналіз і синтез, за допомогою яких здійснено добір і узагальнення інформації, її порівняння та критичне осмислення, а також утворення моделі розвитку довіри.

Результати та дискусії. Обґрунтування моделі довіри почнемо із класифікації її проявів, у цьому питанні ми спираємося на роботи Н. Кривої (Крива, 2018: 131) і Н. Василиць (Василиць, 2016: 72), прояви довіри поділяються на довіру до себе та довіру до світу, що включає і довіру до людей. Вони доходять висновку, що міжособистісна довіра є окремим випадком довіри до світу, тому що суспільство та його члени є елементами світу. Дослідниці зауважують, що через складність цих «елементів», адже ті самі є незалежними самостійними суб'єктами акту довіри, взаємодія з ними як з такою особливою частиною довіри до світу має свою специфіку, властиві їй механізми й особливості. Довіра до інших, на їхню думку, є фрагментарним проявом довіри до світу, полягає у специфічному ставленні суб'єкта до об'єктів довіри, переживан-

ням їх актуальної значущості та позитивного очікування (Василець, 2012: 116).

Деяко схожих висновків щодо поділу проявів довіри доходить польський соціолог П. Штомпка, він дає їм назву «виміри» довіри, у яких може проявитися її сутність. Перша сутність полягає в тому, що довіра характеризує якість відносин, навіть якщо між суб'єктом і об'єктом відсутні відносини (а мета довіри в тому, за П. Штомпкою, щоби здобути відносини), результат довіри, зрештою, – це і є відносини. Як уточнює автор, часто об'єкт довіри може не усвідомлювати мети суб'єкта (у тому, що він прагне відносин), у такому разі відповідь у формі довіри, чи зміцнення відносин буде відбуватися мимоволі, і об'єкт діятиме так, щоб відповідати очікуванням, але не підтримувати прагнень до відносин (Sztompka, 1999: 60). Друга сутність – довіра як риса особистості. У такому разі довіра є суб'єктивною рисою, а не якістю відносин між особами. До цієї форми довіри дослідник наводить аналогію з теорій інших авторів, називаючи її «базовою» довірою, дехто з авторів називає її ще «довірою до світу», яка з'являється як продукт успішної соціалізації в інтимній, турботливій атмосфері здорової сім'ї (Sztompka, 1999: 65). Третя сутність – довіра як культурне правило, яка відображає нормативні правила, цінності культури, до якої належить суб'єкт (Sztompka, 1999: 66).

Корисними в розробленні нашої моделі стали твердження про довіру як якість відносин, тому що напрямом майбутніх досліджень є встановлення особливостей динаміки міжособистісної довіри.

Надалі для обґрунтування моделі ми будемо послуговуватися результатами роботи Н. Кривої, яка пропонує до розгляду три фази розвитку довіри, які ми будемо надалі використовувати в контексті розвитку міжособистісної довіри. Фази змінюють одна одну, переходячи з пасивної чуттєвої фази до активної дієвої (взаємодія у практичних учинках), які замикаються у фінальній фазі відповіді об'єкта довіри (реакція у вигляді подяки чи взаємним проявом довіри) (Крива, 2018: 130).

Перша фаза включає в себе структурні компоненти довіри, що передбачають оцінку умов і об'єкта довіри, а тому розглядатимемо ще й умови їх формування, що є й умовами формування довіри. Це уможливить обґрунтування пасивної фази розвитку довіри, на основі якої формується вектор ухвалення суб'єктом рішення довірити чи ні.

До цієї фази доречно віднести структурні компоненти, що мають окремий розвиток на початку розвитку довіри й уможливають чи унеможливають утворення довіри суб'єкта. Тут ми ґрунтуємося на результатах дослідження Б. Лано (Lahno, 2004: 37), Н. Кривої (Крива, 2018: 130) і Н. Васи-

лець (Василець, 2016: 71), де перші двоє виокремлюють у структурі довіри афективний (емоційні оцінки умов довіри), когнітивний (належна поінформованість про об'єкт довіри та його наміри) і поведінковий (вияв не притаманного суб'єкту ризику й очікування співпраці від об'єкта) компоненти. Проте замість останнього Н. Василець пропонує до розгляду конативний (мотиваційний) компонент довіри, що полягає у спрямованості суб'єкта й об'єкта на акт довіри/недовіри з позитивним очікуванням (очікування того, що протилежна сторона довіри не завдасть шкоди).

На першій фазі активні лише афективний, когнітивний і конативний компоненти, що містять відповідно оцінку особистого досвіду суб'єкта, його оцінка значущості та доцільності ризику, а також мотивація, що може бути спрямована як на об'єкт, на взаємодію з ним, так і на корисність після кооперації.

Перша фаза включає в себе й умови розвитку довіри, що уможливають повноцінне функціонування структурних компонентів, зумовлюють їх. Структурні компоненти довіри пов'язані з умовами розвитку довіри, в обґрунтуванні яких в моделі ми описуємо такі:

- «надійність об'єкта довіри», що полягає в поінформованості суб'єкта довіри про об'єкт (Lahno, 2004: 37);

- «ризик і невизначеність», що полягає в невідомому становищі для суб'єкта, коли особистість ризикує коли довіряє (Castaldo, 2007);

- «афективна оцінка», що включає в себе ставлення до об'єкта довіри й оцінювання спільних із ним мети та цінностей (Lahno, 2004);

- «мотивація», де кожен з авторів вказує відповідно спрямування до інших осіб (Sztompka, 1999: 41), на зміцнення відносин (Кожем'якіна, 2017: 23), на користь від взаємодії (Крива, 2018: 130);

- «вибірковість», коли суб'єкт обирає, як саме і що саме довірятиме об'єктові (Крива, 2018: 130);

- «позитивне очікування», уявлення, що взаємодія з об'єктом довіри не матиме, як наслідок, шкоди для суб'єкта (Gambetta, 2000: 219);

- «довірливий імпульс», що полягає в особистісних уподобаннях щодо норм і обов'язків суб'єкта довіри (його особистісні риси) (Sztompka, 1999: 97);

- «культура довіри», що полягає у притаманних суб'єктові довіри нормах, системі та правилах, що сформувалися всередині суспільства (Sztompka, 1999: 99).

На основі цього свідчимо, що такі умови формування довіри можуть впливати як позитивно, так і негативно на динаміку довіри, мають місце на першій фазі розвитку довіри та створюють передумови для ухвалення рішення суб'єктом.

Також мають вплив на перехід із першої фази на другу у формуванні довіри і чинники динаміки довіри, які можуть впливати як позитивно, так і негативно на ухвалення рішення суб'єкта (див. табл. 1).

Таблиця 1
Вплив чинників на динаміку міжособистісної довіри

Вплив чинників довіри		
Чинники, що підвищують рівень довіри: – сприйняття об'єкта довіри як надійного, (Myers, 2012: 241); – наявність спільних мети та цінностей у двох сторін довіри (Lahno, 2004); – «правило довіри» у культурі, чи то позитивна культура довіри (Sztompka, 1999: 99).	Чинники, що зменшують рівень довіри: – вплив стереотипів, упередженого ставлення чи особистісних переконань (Myers, 2012: 276).	Мають амбівалентний вплив залежно від ситуації: – досвід уже виконаних дій об'єкта (Sztompka, 1999: 28); – пережитий досвід суб'єкта (Субота, 2018: 60); – інформація, що донесена від громадськості або засобів масової інформації (Субота, 2018: 60); – самооцінка суб'єкта довіри (Кузьмич, 2023: 241).

У таблиці розподіляємо чинники на три групи: перша – ті, що позитивно впливають на динаміку довіри, друга – негативний вплив, третя – амбівалентний, тобто такий, що залежить від рівня розвитку самого чинника. Це уможливує ствердження про те, що під час пасивної фази розвитку довіри в суб'єкта формується напрям з ухвалення рішення ризикувати та довіряти чи не довіряти. Формування такого вектора ухвалення рішення набудатиме сили тоді, коли більше значення матимуть чинники й умови, що регулюють динаміку довіри, відповідно зменшують чи підвищують її.

Як результат переходу від першої фази до другої, можемо свідчити про ту користь, яку має довіра для суб'єкта, як учасника цієї фази. Користь, що має довіра, – це функції, що вона виконує в життєдіяльності особистості. Науковці виокремлюють такі функції для суб'єкта довіри:

- розвивальну (Крива, 2018: 132);
- афективну – переживання єдності з об'єктом довіри (Кравченко, 2009: 64);
- креативну – спрямованість до нових дій і досвіду, що зумовлює розвиток особистісного потенціалу (Кравченко, 2009: 64);
- прогностичну – уможливує прогнози стосовно результату взаємодії, на основі раніше здобутого досвіду (Кравченко, 2009: 64);

- більшу відкритість та ініціативність у комунікації (Sztompka, 1999: 103);
- більшу готовність вступати у тривалі відносини (Sztompka, 1999: 103).

На основі цього можемо припустити, що на першій фазі розвитку довіри в суб'єкта формується вектор з ухвалення рішення, який у разі позитивної динаміки виконує функції з особистісного розвитку та покращення якості міжособистісних відносин.

Другою фазою, що її виокремлює у своїй роботі Н. Крива, є активна дієва фаза, що полягає у взаємодії з об'єктом довіри у практичних учинках. Зі структури довіри тут активується поведінковий компонент, за якого суб'єкт, очікуючи співпрацю з об'єктом, виявляє не притаманний йому ризик (Крива, 201: 130).

Доповнюють модель розвитку довіри, типи її прояву Р. Левицькі, М. Стівенсон, Б. Банер, які виокремлюють перші три типи з нижче-зазначених, що залежать від особливостей взаємин між сторонами довіри, рівня їхньої формальності (Lewicki, 1997). Доповнюємо модель типами довіри, що виокремлює соціолог П. Штомпка, у якого виокремлення типів полягає в характері очікувань від дій об'єкта (Sztompka, 1999: 27). Типи довіри із двох теорій описані нижче:

- довіра, що основана на розрахунку, полягає в ухваленні рішення на основі того, що в разі взаємодії це принесе ефективні для суб'єкта результати;
 - довіра, заснована на досвіді, коли взаємодія відбувається лише з обраною категорією людей, яким властиві риси надійних для суб'єкта особистостей;
 - довіра за тотожністю – ухвалення рішення відбувається на основі схожих з об'єктом рис;
 - «передбачувана довіра» – очікування того, що об'єкт не нашкодить;
 - довірення якогось цінного об'єкта комусь іншому – очікування того, що об'єкт потурбується про те, про що раніше турбувався суб'єкт;
 - довіра з очікуванням довіри – очікування того, що об'єкт проявить взаємний акт довіри.
- Другій фазі також притаманні деякі функції, що виконує довіра для обох сторін цього акту:
- урегулювання конфліктів (Myers, 2012: 379);
 - самовираження та самовдосконалення (Ворожбит, 2001: 61);
 - комунікативна (Ворожбит, 2001: 61);
 - аксіологічна (регулятор у набутті, засвоєнні цінностей), підвищення рівня мобілізації, активності та свободи людини (Кравченко, 2009: 64);
 - адаптивна (Лашко, 2016: 149);
 - синергія взаємодії (Супрунець, 2013: 81);

- максимальна вигода обом сторонам (Супрунець, 2013: 81);
- прояв взаємної довіри (Sztompka, 1999: 103).

Роль, що її виконує довіра на другій фазі свого розвитку, полягає в покращенні міжособистісних відносин, збільшенні ефективності результатів від співпраці й уможливленню поступовий вплив на життєдіяльність суспільства. З розвитком довіри зростає і корисність наслідків, що переживають після взаємодії сторони – учасники цього акту.

З настанням третьої фази, що полягає у відповіді об'єкта довіри, зростає корисність і для іншої сторони цього акту. Функції, що виконує довіра для об'єкта, полягають у можливості зміцнення свого становища в суспільстві як «надійної» особистості, покращенні відносин із суб'єктом і впливі на особливості взаємодії суспільства:

- звільнення від підозрілості та настороженості (Sztompka, 1999: 103);
- тимчасове припинення нормальних соціальних обмежень і заборон – як фундамент для креативності (Sztompka, 1999: 103);
- підвищення власної надійності для інших взаємодій (Sztompka, 1999: 103);
- терапевтична (Саранчук, 2021: 391).

Виділяємо у третій фазі розвитку довіри ще функції, які цей акт виконує в суспільстві, зміцнення яких уможливлене з кожним новим переходом до третьої фази:

- політична і культуротворча;
- комунікативна (Sztompka, 1999: 105);
- долає синдром «плюралістичного невігластва» (Бандаровський, 2018: 82);
- заохочує толерантність (Sztompka, 1999: 105);
- приборкує прояви міжгрупової ворожечі (Sztompka, 1999: 105);
- сприяє почуттю ідентичності (Sztompka, 1999: 105);
- рушій самоорганізації суспільства (Макух, 2014: 166);
- синергічний механізм соціального узгодження (Кожем'якіна, 2013: 57);
- стабільність суспільства та його розвиток (Перепелиця, 2019: 115).

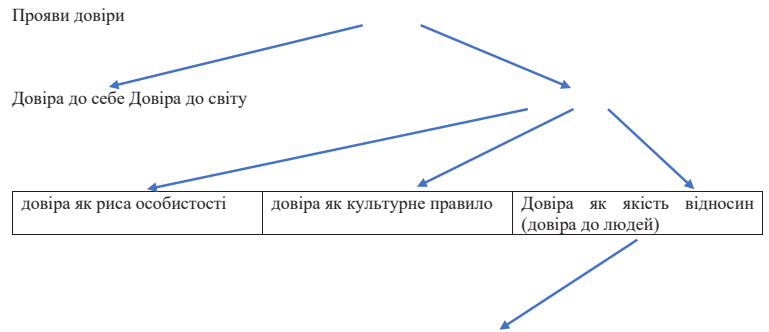
На основі вищеописаного можемо зобразити перехід між фазами розвитку довіри в такій моделі, що повторює обґрунтовані вище результати досліджень (див. рис. 1).

Висновки. Теоретичний аналіз проведених раніше досліджень концепту «довіра» уможливив синтез отриманих знань у модель розвитку довіри. Отримана модель бере початок із класифікації проявів довіри із переходом до розгляду трьох фаз розвитку міжособистісної довіри. Перша фаза пов'язана з пасивними діями суб'єкта: оцінки умов, впливу чинників, з активізацією афективного, конативного та когнітивного структурних компонентів довіри і, у разі переходу до другої, активної, фази, сили набувають функцій, які виконує довіра для суб'єкта. Під час другої фази активізується поведінковий компонент із структури довіри, прояви довіри можуть розділятися на типи, які можуть варіюватися від рівня формальності відносин до суті очікувань щодо дій об'єкта довіри. У разі переходу із другої фази довіри до третьої активізуються функції, що довіра виконує для обох сторін довіри. З настанням третьої фази, що полягає у відповіді об'єкта, активізуються функції, що виконує довіра для об'єкта та для суспільства загалом, закріплюючи позитивний ефект на більшій кількості осіб.

На основі цього ми можемо свідчити, що розроблена модель розвитку довіри уможливує конкретизацію з напрямів дослідження залежно від того, що має на меті дослідник, бо після ознайомлення з перебігом фаз і притаманними їй компонентами можна звизити число використовуваних методик для отримання бажаного результату.

Модель розвитку довіри закриває прогалину в науковому просторі зі структуризації притаманних кожній із фаз компонентів для динаміки довіри. Результати дослідження мають практичне значення для стандартизації дослідження довіри в майбутньому завдяки узагальненому досвіду науковців не тільки українського наукового простору, але і робіт закордонних дослідників.

Перспективи подальшого дослідження полягають в адаптуванні методик дослідження, за допомогою яких буде уможливлено повноцінне дослідження концепту «довіра», послуговуючись українськими здобутками. Після цього перспективою розвитку стає розширення моделі довіри з додавання нових чинників розвитку довіри до вже виявлених.

Фази міжособистісної довіри			
Назва	Задіяні компоненти		Функції довіри
I. Пасивна чуттєва фаза	<p>Структурні компоненти:</p> <ul style="list-style-type: none"> – афективний; – конативний (мотиваційний); – когнітивний. <p>Формування умов довіри:</p> <ul style="list-style-type: none"> – надійність об'єкта довіри; – ризик і невизначеність; – афективна оцінка; – мотивація; – вибірковість; – позитивне очікування; – довірливий імпульс; – культура довіри. <p>Вплив чинників довіри</p>		<p><i>Для суб'єкта довіри:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – розвивальна; – афективна (переживання цілісності з об'єктом довіри); – креативна (уможлиблює спрямування суб'єкта до нового та виникнення ризику, якому властивий розвиток потенцій особистості); – прогностична (стосовно результату взаємодії); – більша відкритість та ініціативність у спілкуванні; – більша готовність вступати у тривалі відносини.
	<p><i>Чинники, що підвищують рівень довіри:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – сприйняття об'єкта довіри як надійного; – наявність спільних мети та цінностей у двох сторін довіри; – «правило довіри» у культурі, чи то позитивна культура довіри. 	<p><i>Чинники, що зменшують рівень довіри:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – вплив стереотипів, упередженого ставлення, особистісних переконань. 	
II. Активна дієва фаза	<p>Структурні компоненти:</p> <p>Поведінковий</p> <p><i>Типи проявів довіри :</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – довіра, заснована на розрахунку; – довіра, заснована на досвіді; – довіра за тотожністю; – «передбачувана довіра»; – довірення якогось цінного об'єкта комусь іншому; – довіра з очікуванням довіри. 		<p><i>Для обох сторін довіри:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – урегулювання конфліктів; – самовираження та самовдосконалення; – комунікативна; – аксіологічна (регулятор у набутті, засвоєнні цінностей); – підвищення рівня мобілізації, активності та свободи; – адаптивна; – синергія взаємодії; – максимальна вигода обома сторонам; – прояв взаємної довіри.
	<p><i>Функції для об'єкта довіри:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – звільнення від підозрливості та настороженості; – тимчасове припинення нормальних соціальних обмежень і заборон – як фундамент для креативності; – підвищення власної надійності для інших взаємодій; – терапевтична. <p><i>Функції для суспільства:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – політична та культуротворча; – комунікативна; – долає синдром «плюралістичного невігластва»; – заохочує толерантність; – приборкує прояви міжгрупової ворожнечі; – сприяє почуттю ідентичності; – рушій самоорганізації суспільства; – синергічний механізм соціального узгодження. 		

Рис. 1. Модель розвитку міжособистісної довіри

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандровський Г. «Спіраль мовчання» Елізабет Ноель-Нойманн як технологія інформаційного впливу в соціальних мережах. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. № 3. С. 80–85.
2. Булах І. Життєва криза як імпульс до самоціннісної траєкторії особистісного зростання людини. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 33. С. 58–68.
3. Василець Н. Психологічна структура самодовіри. *Наука і духовність у системі сучасного управління* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, 19 квітня 2012 р., м. Львів. Львів : СПОЛОМ, 2012. С. 68–72.
4. Василець Н. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 523 с.
5. Ворожбит С. Соціально-психологічні функції явища довіри. *Соціальна психологія*. 2001. № 1. С. 56–63.
6. Кожем'якіна О. Генеалогія феномена довіри : історико-філософський екскурс. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2017. Вип. 19. С. 19–26.
7. Кожем'якіна О. Проблема довіри в контексті викликів сучасної цивілізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія»*. 2013. Вип. 3. С. 54–58.
8. Кравченко В. Довіра як прояв афіліативної потреби особистості в юнацькому віці : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05. Київ, 2009. 238 с.
9. Крива Н. Проблема довіри в сучасній психології. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. Запоріжжя. 2018. № 5. С. 128–132.
10. Лашко О. Особливості довіри і саморегуляції студентів технічного вищого навчального закладу. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя* : збірник наукових праць. Суми, 2016. С. 148–152.
11. Макух О. Деінституціалізація політичної сфери в Україні: теорія та її підтвердження практикою. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 165–173.
12. Саранчук Д. Психологічна роль довіри в розвитку особистості. *Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності людини в сучасному суспільстві*: матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції, 24 листопада 2021 р., м. Миколаїв. Миколаїв : МНАУ, 2021. С. 388–392.
13. Супрунець Т. Концептуалізація поняття «довіра» в контексті соціогуманітарних досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна»*. 2013. Вип. 7. С. 77–86.
14. Перепелиця Н. Довіра як чинник політичного розвитку: погляд Френсіса Фукуями. *Політикус* : науковий журнал. Одеса, 2019. № 2. С. 11–16.
15. Castaldo S., Elgar E. Trust in Market Relationships. Cheltenham, UK, 2007. 304 p.
16. Gambetta D. "Can We Trust Trust?", in Gambetta, Diego. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford*. 2000. Ch. 13. P. 213–237.
17. Myers David G. Exploring social psychology. *Mcgraw Hill: connect, learn, succeed*. 2012. Is. 6. P. 544.
18. Lahno V. Three aspects of interpersonal trust. *Analyse & Kritik*. 2004. Ed. 26. P. 30–47. DOI: 10.1515/auk-2004-0102.
19. The three components of interpersonal trust: instrument development and differences across relationships / R. Lewicki et al. *The Ohio State University*. 1997. Is. 97 (4). 25 p.
20. Sztompka P. Trust: A sociological theory. Cambridge : Cambridge University Press, 1999, 227 p.

REFERENCES:

1. Bandrovskiy, H. (2018). "Spiral movchannia" Elizabet Noel-Noimann yak tekhnolohiia informatsiinoho vplyvu v sotsialnykh merezhakh ["Spiral of silence" by Elizabeth Noel-Neumann as a technology of information influence in social networks]. *Derzhava ta rehiony. Ser. "Sotsialni komunikatsii" – State and regions. Series "Social communications"*. 3. 80–85 [in Ukrainian].
2. Bulakh, I. (2016). Zhyttieva kryza yak impuls do samotsinnisnoi traiektorii osobystisnoho zrostantia liudyny [Life crisis as an impulse to the self-esteem trajectory of a person's personal growth]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*. 33. 58–68 [in Ukrainian].
3. Vasylets, N. (2012). Psykholohichna struktura samodoviry [Psychological structure of self-confidence] *Nauka i dukhovnist u systemi suchasnoho upravlinnia: zb. tez mizhnar. naukovo-praktychnoi konferentsii – Science and spirituality in the system of modern management*: collection of theses of the International scientific and practical conference, 19 kvitnia 2012 r., m. Lviv. Lviv : SPOLOM, 68–72 [in Ukrainian].
4. Vasylets, N. (2016). Sotsialno-psykholohichni chynnyky dovery hromadian do pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05 [Social and psychological factors of citizens' trust in the employees of the internal affairs bodies of Ukraine: dissertation of the candidate of psychological sciences: 19.00.05.] Kyiv, 523 [in Ukrainian].
5. Vorozhbyt, S. (2001). Sotsialno-psykholohichni funktsii yavyscha dovery. Sotsialna psykholohiia [Socio-psychological functions of the phenomenon of trust]. 1. 56–63 [in Ukrainian].
6. Kozhemiakina O. (2017). Henealohiia fenomena dovery : istoryko-filosofskiy ekskurs [Genealogy of the phenomenon of trust: a historical and philosophical excursion.] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. "Filosofski nauky" – Bulletin of Lviv University. Series "Philosophical sciences"*. 19. 19–26 [in Ukrainian].
7. Kozhemiakina, O. (2013). Problema dovery v konteksti vyklykiv suchasnoi tsyvilizatsii [The problem of trust in the context of the challenges of modern civilization]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. "Filosofii. Politolohiia" – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Series "Philosophy. Politology"*. 3. 54–58 [in Ukrainian].

8. Kravchenko, V. (2009). *Dovira yak proiav afliatyvnoi potreby osobystosti v yunatskomu vitsi : dys. ... kand. psyk. nauk : 19.00.05* [Trust as a manifestation of the affiliative need of the individual in youth: dissertation of the candidate of psychological sciences: 19.00.05.] Kyiv, 238 [in Ukrainian].
9. Kryva, N. (2018). Problema doviry v suchasni psykholohii [The problem of trust in modern psychology]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii : zb. nauk. prats. – Theory and practice of modern psychology: a collection of scientific works*. Zaporizhzhia, 5. 128–132 [in Ukrainian].
10. Lashko, O. (2016). Osoblyvosti doviry i samorehuliatcii studentiv tekhnichnoho vysheho navchalnoho zakladu [Peculiarities of trust and self-regulation of students of a technical higher educational institution]. *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia : zb. nauk. prats. – Personality in crisis conditions and critical life situations: a collection of scientific papers*. Sumy, 148–152 [in Ukrainian].
11. Makukh, O. (2014). Deinstytutsializatsiia politychnoi sfery v Ukraini: teoriia ta yii pidtverdzhenia praktykoiu [Deinstitutionalization of the political sphere in Ukraine: theory and its confirmation by practice]. *Studia politologica Ucraino-Polona – Studia politologica Ucraino-Polona*. 4. 165–173 [in Ukrainian].
12. Saranchuk, D. (2021). Psykholohichna rol doviry v rozvytku osobystosti [The psychological role of trust in personality development] *Aktualni problemy bezpeky zhyttiediialnosti liudyny v suchasnomu suspilstvi : materialy Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi internet-konferentsii – Actual problems of human life safety in modern society: materials of the All-Ukrainian Scientific and Theoretical Internet Conference, 24 lystopada 2021 r., m. Mykolaiv*. Mykolaiv : MNAU, 388–392 [in Ukrainian].
13. Suprunets, T. (2013). Kontseptualizatsiia poniattia “dovira” v konteksti sotsiohumanitarnykh doslidzhen [Conceptualization of the concept of “trust” in the context of socio-humanitarian research]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. “Sotsiologichna” – Bulletin of Lviv University. Series “Sociological”*. 7. 77–86 [in Ukrainian].
14. Perepelytsia, N. (2019). Dovira yak chynnyk politychnoho rozvytku: pohliad Frensis Fukuiamy [Trust as a factor in political development: the view of Francis Fukuyama]. *Naukovyy zhurnal “Politykus” – Scientific magazine “Politikus”*. Odesa, 2. 11–16 [in Ukrainian].
15. Castaldo, S., Elgar, E. (2007). *Trust in Market Relationships*. Cheltenham, UK, 304.
16. Gambetta, D. (2000). “Can We Trust Trust?”, in Gambetta, Diego. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford*, 13, 213–237.
17. Myers, David G. (2012). *Exploring social psychology*. McGraw Hill: connect, learn, succeed., 6. 544.
18. Lahno, B. (2004). Three aspects of interpersonal trust. *Analyse & Kritik*, 26, 30–47. DOI: 10.1515/auk-2004-0102.
19. Lewicki, R.J., Stevenson, M., Bunker, B.B. (1997). The three components of interpersonal trust: instrument development and differences across relationships. *The Ohio State University*, 97 (4). 25.
20. Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 227.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2024.
The article was received 28 February 2024.

СЕКЦІЯ 3. ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК [658.11+005.93]-044.332 «364»
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-3

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА ОРІЄНТАЦІЯ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ КЕРІВНИКІВ
МАЛОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Гура Геннадій Никифорович,
аспірант

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»»

gennadiy_gura@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1991-4545>

Підприємницький стиль управління характеризується активним пошуком нових можливостей, за допомогою яких може бути реалізовано стрімке зростання в умовах невизначеності. **Мета** роботи – проаналізувати підприємницьку орієнтацію керівників бізнесу як чинник адаптації під час війни. **Методи.** Проведено опитування 109 власників і керівників бізнесу; використано методики для оцінки особливостей ухвалення рішень (як когнітивного стилю, звичної моделі поведінкового реагування та способу подолання), типологічних особистісних рис, толерантності до невизначеності, сприйнятого стресу, диспозиційного оптимізму. Підприємницька орієнтація розглядається як єдність трьох вимірів: інноваційності, готовності ризикувати та проактивності. **Результати.** Середні показники підприємницької орієнтації в українській вибірці співмірні з результатами попередніх досліджень в англійських популяціях. Виявлено вікові та гендерні особливості підприємницької орієнтації. Проведено порівняльний аналіз груп з різним рівнем адаптивності: нормальною, проблемною та над-успішною. Виявлено, що проактивність та інноваційність забезпечують нормальне пристосування, дозволяють зберігати професійну та життєву стабільність в умовах війни. Водночас готовність до ризику надає адаптаційні переваги – дозволяє розвиватись і зростати у кризовій ситуації. Розглянуто кореляції підприємницької орієнтації з індивідуальними особливостями ухвалення рішень, рівнем сприйнятого стресу й особистісними властивостями керівників бізнесу. **Висновки** стосуються корисності вивчення підприємницької орієнтації для прогнозу індивідуальної адаптивності підприємців і можливостей існування бізнесу у складних умовах. Високий рівень підприємницької орієнтації сприяє успішній реалізації бізнесу під час війни. Вираженість підприємницької орієнтації прямо корелює із креативністю та спонтанністю керівників, з інтолерантністю до невизначеності, диспозиційним оптимізмом, активністю, потребою у враженнях. Низький рівень підприємницької орієнтації супроводжується неготовністю до ухвалення рішень і відповідними захисними реакціями: гіперпильністю, уникненням, перекладанням відповідальності.

Ключові слова: ухвалення рішень, когнітивний стиль, адаптація до ситуації невизначеності, готовність до ризику, проактивність, інноваційність.

**ENTREPRENEURIAL ORIENTATION AS A FACTOR OF ADAPTATION
OF SMALL BUSINESS MANAGERS IN WAR CONDITIONS**

Gura Gennadiy Nykyforovych,

Postgraduate Student

“KROK” University

gennadiy_gura@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1991-4545>

The entrepreneurial style of management is characterized by an active search for new opportunities, which can be used to realize rapid growth in an uncertain environment. **Purpose.** The aim of the article is to analyze the entrepreneurial orientation of business managers as a factor of adaptation under martial law conditions. **Methods.** An online survey of 109 business owners and managers was conducted. We used questionnaires to assess decision-making features (such as cognitive style, habitual pattern of behavioral response and coping method), typological personality traits, tolerance to uncertainty, perceived stress, and dispositional optimism. Entrepreneurial orientation is considered as a unity of three dimensions: innovativeness, risk-taking and proactiveness. **Results.** The average indicators of entrepreneurial orientation of the Ukrainian sample are commensurate with the results of previous studies in English-speaking populations. Age and gender characteristics of entrepreneurial orientation are revealed. A comparative analysis of groups with different levels of adaptability (normal, problematic and super-successful) demonstrated that proactiveness and innovativeness ensure normal adaptation, that is, they allow maintaining professional and life stability

in war conditions. Readiness for risk provides adaptive advantages – it allows you to develop and grow in a crisis situation. Correlations of entrepreneurial orientation with individual features of decision-making, level of perceived stress and personal characteristics of business managers are considered. **Conclusions** relate to the usefulness of studying entrepreneurial orientation for predicting the individual adaptability of entrepreneurs and the possibilities of business existence in difficult conditions. An entrepreneurial style of management ensures the successful implementation of business during wartime. A high level of entrepreneurial orientation directly correlates with the creativity and spontaneity of managers, with intolerance to uncertainty, dispositional optimism, activity, and the need for impressions. A low level is accompanied by an unwillingness to make decisions and corresponding defensive reactions: hypervigilance, avoidance, shifting responsibility.

Key words: *decision-making, cognitive style, adaptation to situation of uncertainty, innovativeness, risk-taking, proactiveness.*

Вступ. Повномасштабне вторгнення в Україну поставило перед підприємцями нові завдання та виклики. Вимушене переселення значної частини населення, втрата працівників і постійних клієнтів, переривання торговельних ланцюгів, суттєве падіння ділової активності й економічна рецесія спричинили зупинку або закриття багатьох підприємств, особливо у сфері малого бізнесу. У цій ситуації становлять науковий і практичний інтерес психологічні чинники, які впливають на адаптацію керівників бізнесу. Серед них особливо важливі особливості ухвалення рішень – когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії, що зумовлюють вибір і спрямованість активності людини за наявності кількох альтернативних варіантів розвитку подій.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Ухвалення рішень є одним із головних завдань управління організаціями. Це провідна професійна функція керівників, виконання якої визначається особистісними якостями, психологічною готовністю, наявним досвідом. У психології та менеджменті цей феномен вивчається багато років, проте реалізація таких досліджень ускладнена відсутністю чіткої концептуально-методологічної основи. Традиційно це поняття асоціюється з поняттям «когнітивний стиль» і розглядається як атрибут мислення – способи, за допомогою яких людина сприймає подразники навколишнього середовища, а також організовує та використовує цю інформацію, керуючи своїми діями (Epstein, 2013; Cools & Van den Broeck, 2007). Інший підхід розглядає ситуації ухвалення важливих рішень як джерело потужного стресу, фокусується на адаптивних і дезадаптивних стратегіях його подолання (Mann et al., 1997; Thunholm, 2008). Багато авторів вивчають процес ухвалення рішень у контексті звичних поведінкових моделей реагування (Scott & Bruce, 1995) і особистісних диспозицій (Alacreu-Crespo et al., 2019; Halama & Gurňáková, 2014). Здатність до зваженого ухвалення рішень, що передбачає ретельний пошук і критичний аналіз альтернатив, розглядається як універсальна особистісна риса – властивість саморегуляції, яка сприяє продуктивній адаптації (Вдовіченко,

2019; Сингаївська, Гура, 2023). Але варто врахувати екстремальні умови життя, у яких опинились українці на початку повномасштабного вторгнення. Реальності воєнного часу властивий дефіцит часу для пошуку й аналізу інформації, неможливість вибору найкращих варіантів (людина обирає «найменше зло») й інші обставини, що ускладнюють ухвалення рішень і вимагають нових підходів, можливо, менш обережних і більш спонтанних.

Схожа думка довгі роки панувала в літературі з менеджменту: керівні посади вимагають не стільки ретельного аналізу, скільки рішучого підходу, заснованого на досвіді й інтуїції, адже багато ділових завдань передбачають невизначеність, тиск часу та суперечливість інформації. Дослідження підтверджували, що підприємці схильні використовувати інтуїцію під час ухвалення рішень, водночас керівники вищого рівня більш інтуїтивні, ніж керівники середньої та нижчої ланок (Allinson & Hayes, 1996; Burke & Miller, 1999). Проте недавнє дослідження японських учених показало, що вищі посади пов'язані з раціональними когнітивними здібностями; водночас не виявило кореляцій між інтуїтивністю та рівнем управління (Kageyama & Sugiura, 2017). У цих суперечливих даних проявляються як культурні відмінності ухвалення рішень, так і локальні моделі управління бізнесом.

Для вивчення ухвалення рішень на рівні організації використовується концепт «підприємницька орієнтація» (*entrepreneurial orientation* (далі – EO)). Як рушійна сила бізнесу підприємницька орієнтація вивчається з 1970-х рр., найбільш активно – в останні десятиріччя. Коріння цієї концепції закладене в теорії прийняття стратегічних рішень Г. Мінцберга (Mintzberg, 1973). Підприємницький спосіб управління характеризується активним пошуком нових можливостей у невизначеному середовищі, за допомогою яких може бути реалізовано різке зростання: «драматичні стрибки вперед перед обличчям невизначеності». Паралельно із цим П. Кхандвалла (Khandwalla, 1977) висунув концепцію управлінського стилю як дієвого набору переконань і норм, яких дотримуються ключові особи, що ухвалюють рішення в організації; за перетво-

рення в дію вони становлять стратегію виживання та зростання організації. Підприємницький стиль управління означає сміливий, ризикований і агресивний підхід до ухвалення рішень, на відміну від більш обережного підходу, орієнтованого на стабільність. Сучасні вчені описують ЕО як явище організаційного рівня, що передбачає ухвалення ключових рішень топ-менеджерами від імені всієї організації (Lumpkin & Dess, 2001). Поведінка фірми та поведінка особистості будуть ідентичні в компаніях, очолюваних безпосередньо власниками бізнесу.

Хоча академічні дискусії стосовно структурних компонентів ЕО досі тривають, більшість дослідників визнають трикомпонентну модель Д. Міллера (Miller, 1983), у рамках якої підприємницька орієнтація в ухваленні рішень розглядається як одночасний прояв (перетин) трьох вимірів: інноваційності, готовності до ризику та проактивності. Фірми з підприємницьким стилем управління створюють нові пропозиції на ринку, випереджаючи конкурентів; готові впроваджувати радикальні інновації, навіть якщо ті містять елементи ризику; підтримують проекти з невизначеними результатами; поведуться агресивно щодо конкурентів. На відміну від них, у непідприємницьких або консервативних фірмах стиль управління є пасивним або реактивним, ухиляються від ризику, не приймають інновації. Концепція Д. Міллера неодноразово демонструвала свою відповідність реальним проявам підприємства. За останні 40 років підприємницька орієнтація стала одним із центральних понять у літературі зі стратегічного менеджменту. Накопичені дані показують, що рівень ЕО та її складників може відрізнитися в різних країнах; але зв'язок управлінського стилю з ефективністю бізнес-діяльності простежується в усіх культурних контекстах (Rauch et al., 2009).

У низці сучасних джерел описана *втома від ухвалення рішень* (decision fatigue), причиною якою є розумова й емоційна перевантаженість; тому після тривалого періоду здійснення складних виборів якість ухвалення рішень може знижуватись (Pignatiello, 2020). Відомо, що здатність до ухвалення рішень залежить від минулого досвіду. Коли людина стикається з великою кількістю стресових рішень, її впевненість у вдалому результаті пошуку знижується, посилюються негативні емоції. Загальне почуття нездатності ухвалити рішення призводить до використання неадекватних когнітивно-поведінкових патернів. З іншого боку, у ситуаціях, які передбачають підвищення рівня пильності та конструктивності в ухваленні управлінських рішень (Epstein, 2013; Halama & Gurňáková, 2014). Отже, наявних наукових даних не досить для

остаточних висновків – вплив ситуації невизначеності на стратегії ухвалення рішень потребує подальшого вивчення й уточнення.

Мета роботи – проаналізувати підприємницьку орієнтацію керівників бізнесу як чинник адаптації в умовах воєнного стану.

В основу дослідження лягло уявлення про війну як екстраординарну кризову ситуацію, що характеризується високим рівнем невизначеності та ризику, спричиняє широкий спектр адаптивних реакцій. Основною метою адаптації людини в умовах воєнного стану є самозбереження, тобто уникнення вітальних, матеріальних, соціальних та інших втрат. Для керівників бізнесу – це також виклик, пов'язаний із збереженням професійної активності. Ми виходимо із припущення, що в умовах тривалої соціально-економічної кризи деякі особливості ухвалення рішень визначають результат психологічної адаптації та стан професійних справ керівників.

Методологія та методи. Вибірку становили 109 осіб віком від 27 до 61 років (у середньому $43,42 \pm 8,40$) з досвідом управління бізнесом не менше трьох років. Серед них 45 фізичних осіб-підприємців, власників мікропідприємств і малого бізнесу, під керівництвом яких працювало від 2 до 50 осіб; 18 індивідуальних підприємців, що не мали в підпорядкуванні інших людей; 31 керівник середньої та низової ланки – наймані менеджери; а також 16 топ-керівників і власників середнього бізнесу. Опитування відбувалось за допомогою онлайн-розсилки в жовтні – листопаді 2022 р.

Діагностичні інструменти були спрямовані на вивчення особливостей ухвалення рішень керівниками бізнесу, також психологічних чинників, які на це впливають. Оскільки в цій сфері існує багато пояснювальних концепцій, було використано декілька опитувальників, в основі яких лежать різні теоретичні моделі – табл. 1.

Усі опитувальники мають високу надійність і валідність, апробовані в різних країнах і визнані ефективними інструментами для психологічної практики та проведення наукових досліджень. Англійські методички були перекладені українською, здійснено перевірку психометричних властивостей адаптованих версій, достатню для їх обґрунтованого використання в дослідницьких цілях: доведено внутрішню узгодженість шкал, їхню критеріальну та дискримінативну валідність.

Для вивчення підприємницької орієнтації керівників бізнесу використана шкала «Підприємницька орієнтація» ЕО (Entrepreneurial Orientation) (Covin & Slevin, 1989), розроблена Дж. Ковіном і Д. Слівіном на основі трикомпонентної моделі Д. Міллера. Вона складається з 9 пунктів, що містять двополюсні твер-

Таблица 1

Опитувальники, використані в емпіричному дослідженні

Методика, автор	Процедура	Діагностичні показники
I. Особливості ухвалення рішень		
Melbourne Decision Making Questionnaire, MDMQ (Mann et al., 1997); Мельбурнський опитувальник ухвалення рішень, перекладено автором з англійської.	22 питання зі шкалою відповідей: 0 – неправильно щодо мене, 1 – іноді правильно щодо мене, 2 – правильно щодо мене.	Когнітивно-поведінкові стратегії подолання стресу за необхідності ухвалення важливих рішень: 1. Пильність. 2. Гіперпильність. 3. Перекладання відповідальності. 4. Прокрастинація.
General Decision-Making Style, GDMS (Scott & Bruce, 1995); опитувальник «Загальний стиль ухвалення рішень», перекладено автором з англійської.	25 питань із 5-тибальною шкалою Лікерта, від 1 – «цілком не згоден» до 5 – «цілком згоден».	Стили ухвалення рішень як навчена модель поведінки, звичний спосіб реагування в ситуаціях ухвалення важливих рішень: 1. Раціональний. 2. Інтуїтивний. 3. Залежний. 4. Унікаючий. 5. Спонтанний.
Rational-Experiential Inventory, REI-40 (Pacini & Epstein, 1999); Опитувальник раціональності – інтуїтивності, перекладено автором з англійської.	40 питань із 5-тибальною шкалою Лікерта, від 1 – «цілком хибно стосовно мене» до 5 – «цілком правильно стосовно мене».	Провідні системи обробки інформації, що лежать в основі ухвалення рішень і мають велике адаптивне значення: – раціональні здібності; – раціональна залученість; – сумарний показник «Раціональність»; – інтуїтивні здібності; – інтуїтивна залученість; – сумарний показник «Інтуїтивність».
Cognitive Style Indicator, CoSI (Cools & Van den Broeck, 2007); Індикатор когнітивних стилів, перекладено автором з англійської.	18 питань із 5-тибальною шкалою Лікерта.	Способи сприйняття, обробки та використання інформації: 1. Пізнання. 2. Планування. 3. Креативність.
Підприємницька орієнтація Entrepreneurial Orientation, EO (Covin and Slevin, 1989), переклад та модифікація автора.	11 пунктів щодо стратегії реалізації бізнесу із 7-бальною двополюсною шкалою відповідей.	Схильність до підприємницьких або консервативних стратегій ухвалення рішень на рівні організації: 1. Інноваційність. 2. Проактивність. 3. Схильність до ризику.
II. Чинники, що впливають на ухвалення рішень		
Шкала сприйнятого стресу Ш. Коена PSS-10 (адапована О.О. Вельдбрехт, Н.І. Тавровецькою, 2022 р.).	10 питань із 5-тибальною шкалою Лікерта, від 0 – «ніколи» до 4 – «дуже часто».	Сприятий стрес – ступінь сприйняття життєвої ситуації як непередбачуваної, напруженої та неконтрольованої.
Шкала інтолерантності до невизначеності Н. Карлетона IUS-12 (адаптація ГМ. Громової).	12 тверджень із 5-тибальною шкалою Лікерта, від 1 – «зовсім не характерно для мене» до 5 – «дуже характерно для мене».	Нетерпимість до невизначеності як чинник розвитку психічних розладів: 1. Прогностична тривога. 2. Гнітюча тривога. Сумарний показник «Інтолерантність до невизначеності».
Особистісний опитувальник Цукермана – Кулмана ZKPQ-50	50 питань із варіантами «так», «ні» або «не впевнений»	Типологічні особистісні риси: 1. Активність. 2. Агресивність, ворожість. 3. Потреба у гострих відчуттях. 4. Нейротизм – тривожність. 5. Соціабельність (товариськість).

дження із 7-бальною шкалою відповідей. Під час оброблення розраховуються сумарний бал і оцінки трьох шкал:

1. Інноваційність означає готовність організації залучати та підтримувати ідеї, дослідження, творчі процеси й експерименти,

результатами яких можуть бути нові продукти, технологічні інновації, методи роботи або бізнес-стратегії.

2. Ризикованість означає готовність організації виділяти ресурси для проектів, ідей або процесів, результати яких є невизначені.

ними, а вартість невдачі високою; готовність ухвалювати рішення та діяти без впевненого знання ймовірних результатів.

3. Проактивність означає впровадження нових продуктів з випередженням конкурентів, турботу про прогнозування галузевих тенденцій, перспективні дії з урахуванням майбутнього попиту, пошук і використання можливостей ринку.

Валідність і надійність шкали ЕО підтверджена в різних професійних сферах (Covin & Slevin, 1989; Covin & Wales, 2012). Аналіз англійської літератури показує, що в більшості психологічних досліджень підприємництва використовується саме методика ЕО Дж. Ковіна і Д. Слевіна. З урахуванням цілей і умов поточного опитування шкала була модифікована: додано два додаткові пункти, запозичені з робіт Дж. Лампкіна, який розширив концепт ЕО, додавши до нього додаткові виміри: автономність і конкурентну агресивність (Lumpkin & Dess, 2001). Окрім того, респондентам була запропонована двополюсна шкала оцінки відповідей замість однополюсної (див. додаток). Це дещо ускладнило обробку даних, але збільшило об'єктивність відповідей. Під час обробки сумарні оцінки діляться на кількість питань у шкалі, тому кількісні показники можуть коливатися від 1 до 7 балів.

Виділення експериментальних груп із різним рівнем адаптації

На початку дослідження респонденти відповіли на низку питань стосовно життєвих обставин і стану професійних справ під час війни. Результати показали, що несприятливі соціально-політичні й економічні чинники призвели до значного скорочення обсягів діяльності (23,8% вибірки) або зупинки багатьох підприємств (24,7%). Половина опитаних вказала на погіршення умов роботи, значні ризики майбутніх втрат, труднощі планування. Ситуація ускладнена вимушеною міграцією українців, які переселяються на безпечніші території, де вибудовують життя наново. Загалом 68,8% опитаних зазнали під час війни потрясіння, що стосуються зміни життєвого середовища та професійної діяльності.

Водночас 29,36% вибірки побачили у складній ситуації можливості для розвитку. Незважаючи на складні умови діяльності, вони не тільки не скоротили бізнес-активність під час війни, але й збільшили її: 15,60% вказали на зростання обсягу роботи, 17,43% найняли нових працівників, 13,76% збільшили клієнтську базу. Ця тенденція стосується також якості життя (Гура, 2019). Це важливий результат, який демонструє якісну відмінність реагування на кризу.

Отже, процес і результат адаптації керівників бізнесу визначаються не тільки діапазо-

ном поганого-гарного пристосування до нових умов (деадаптація або самозбереження у кризовій ситуації), але й містить можливість прогресивного розвитку, поліпшення життєвої ситуації та професійного зростання. Щоб вивчити психологічні чинники, які зумовлюють адаптацію у кризових умовах, вибірка була розділена на три групи, у яких надалі проведено порівняльний аналіз даних:

1) нормальна або успішна адаптація була встановлена в 59 осіб, які вказали на стабільність життєвих показників (фінансового становища, побутово-житлових умов, якості спілкування, стану здоров'я) та мали задовільний стан професійних справ; серед них 22 чоловіків та 37 жінок;

2) значні проблеми адаптації (погіршення якості життя, суттєве зниження або зупинка ділової активності) виявлені у 25 осіб, серед них 13 чоловіків і 12 жінок;

3) над-успішна адаптація виявлена у 25 осіб (4 чоловіків і 11 жінок), які використали кризу як можливість для розвитку бізнесу та покращення якості життя.

У диференціації груп ми виходили з того, що відповіді про відсутність втрат, стабільність професійних і життєвих показників є свідченням успішної (нормальної) адаптації. Самозбереження в умовах війни є основною метою людини, причому її досягнення зазвичай вимагає чималих внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Окремо виділяються особи, які не просто успішно пристосувалися, але й поліпшили свої справи, використали кризову ситуацію як поштовх для професійного зростання.

Для порівняльного аналізу трьох груп використано параметричний і непараметричний статистичні критерії (залежно від розподілу конкретної змінної): однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA з апостеріорним множинним порівнянням за допомогою критерію Бонферроні та Н-критерій Краскела – Волліса. Для кореляційного аналізу використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

3. Результати та дискусії. Описові статистики параметрів підприємницької орієнтації у вибірці представлені в табл. 2. Низька внутрішня узгодженість шкали «Проактивність» (альфа Кронбаха = 0,515) пояснюється тим, що зміст питань включає додатковий вимір – конкурентну агресивність. Раніше це зауважили Дж. Лампкін і Г. Десс (Lumpkin & Dess, 2001). Найбільш надійним є сумарний показник ЕО, хоча оцінки субшкал можуть розглядатися з дослідницькими цілями.

Найбільшою мірою у вибірці представлений компонент інноваційності, на другому місці – проактивність, останню позицію в ризикованості. Вибірki різної статі відрізняються схильністю до ризику: 3,59 у чоловіків проти 3,05 у жінок, t-критерій Стьюдента дорівнює

2,38 за $p = 0,020$. Отже, жінки-керівниці порівняно із чоловіками менше готові ухвалювати рішення з високою ціною помилки або вкласти ресурси у проекти з невизначеними результатами.

Середній рівень ЕО у вибірці становив $3,70 \pm 0,93$. Це дещо більше, ніж результати, отримані попередніми дослідниками в аналогічних професійних групах: $3,44 \pm 0,74$ під час опитування бельгійських підприємців і найманих менеджерів (Cools & Van den Broeck, 2007); $3,32 \pm 0,79$ у вибірці власників малих і середніх підприємств із Малайзії (Poon et al., 2006). Порівняно вищі показники були отримані в опитуванні керівників системи охорони здоров'я у США: $4,32 \pm 1,00$ за шкалою готовності до ризику, $4,89 \pm 1,28$ за шкалою інноваційності, $4,17 \pm 1,16$ за шкалою проактивності (Monsen & Boss, 2009). Вочевидь, на результат впливають особливості культури, професійного й економічного середовища.

Групи керівників з різною адаптивністю значущо відрізнялися за всіма складниками підприємницької орієнтації – табл. 3. Водночас

рівень проактивності, інноваційності та загальний показник ЕО значущо відрізнявся в усіх трьох групах, тобто зростав разом з адаптивними здібностями. Високий рівень готовності до ризику вирізняв групу 3, а групи 1 та 2 були схожі одна з одною – рис. 1. Отже, саме готовність до ризику надає адаптаційні переваги у кризовій ситуації. Такі керівники готові виділяти значні ресурси (матеріальні, моральні, енергетичні) для підтримки та навіть розвитку бізнесу в невизначених умовах, без гарантій успіху.

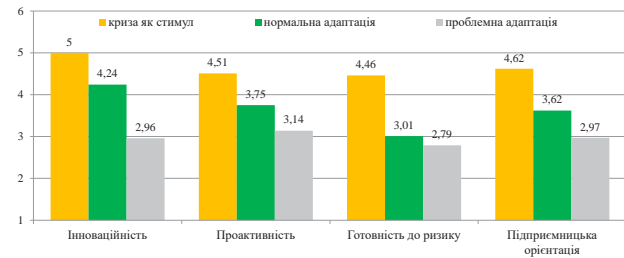

Рис. 1. Середні показники підприємницької орієнтації у групах керівників з різною адаптивністю

Таблиця 2

Середні тенденції та параметри розподілу оцінок підприємницької орієнтації у вибірці керівників бізнесу (N = 109)

	Інноваційність	Проактивність	Ризикованість	Підприємницька орієнтація (ЕО)
Кількість пунктів	3	4	4	11
Альфа Кронбаха	0,734	0,515	0,649	0,741
Описові статистики:				
Середнє	4,12	3,78	3,29	3,70
Станд. похибка	0,14	0,10	0,11	0,09
Станд. відхилення	1,47	1,00	1,17	0,93
Мінімум	1,00	2,25	1,00	1,55
Максимум	7,00	6,50	6,25	5,45
Параметри розподілу:				
Асиметрія	0,029	0,421	0,579	0,066
Екссес	-0,652	-0,300	0,252	-0,714
Kolmogorov – Smirnov Z	0,869	1,278	0,954	0,803
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,437	0,076	0,322	0,539

Таблиця 3

Порівняльний аналіз складників підприємницької орієнтації (ЕО) у групах керівників з різною адаптивністю

	Уся вибірка		Група 1. Успішна адаптація		Група 2. Проблемна адаптація		Група 3. Розвиток у кризі		ANOVA	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	F	p
Інноваційність	4,12	1,47	4,24	1,39	2,96	1,10	5,00	1,23	16,00	0,000
Проактивність	3,78	1,00	3,75	0,96	3,14	0,74	4,51	0,87	14,73	0,000
Ризикованість	3,29	1,17	3,01	1,02	2,79	0,89	4,46	0,99	23,16	0,000
Підприємницька орієнтація	3,70	0,93	3,62	0,78	2,97	0,73	4,62	0,66	31,35	0,000

Інтегральний показник підприємницької орієнтації негативно корелює з віком респондентів ($r = -0,22$ за $p = 0,021$), має міцні прямі кореляції зі станом професійних справ ($r = 0,61$ за $p = 0,000$) – див. табл. 4.

Щодо індивідуальних стратегій ухвалення рішень ЕО демонструє прямі кореляції із креативністю та спонтанністю керівників ($p = 0,003$ та $0,014$ відповідно), а також сильні негативні кореляції з усіма дезадаптивними моделями поведінки: гіперпильністю, униканням, перекладанням відповідальності, прокрастинацією (у всіх випадках $p = 0,000$). Цікаво, що складники ЕО також негативно корелюють із пильністю – хоча загалом це адаптивна стратегія ухвалення рішень, але НЕ в контексті підприємництва. Отже, в екстремальних умовах війни стратегія пильності не визначала якість життя й успішність праці.

У зв'язку із цим варто згадати відомості про ефективність стратегічних реакцій малого бізнесу в несприятливих умовах. У літературі існує усталена думка, що у ворожому навколишньому середовищі продуктивність фірм прямо пов'язана з підприємницькою стратегією, тоді як у сприятливих умовах продуктивність більше пов'язана з консервативною стратегією. Проте недавні публікації уточнюють, що ворожість середовища має зворотний U-подібний зв'язок із підприємницькою орієнтацією фірм. Дослідження майже 6,5 тис. підприємств упродовж 20 років показало, що бізнес-організація буде збільшувати ЕО лише до точки, коли витрати такої діяльності переважать вигоди. У разі подальшого зростання жорсткості загроз ЕО стрімко падає – фірми відмовляються від підприємницької стратегії на користь збереження ресурсів (Kreiser et al., 2020). Нелінійна модель дозволяє пояснити наявний парадокс: чому в несприятливому середовищі деякі підприємці починають працювати більше та краще, а деякі скорочують чи навіть припиняють діяльність.

Схожі тенденції були описані на індивідуальному психологічному рівні в моделі «оптимуму креативності» О. О. Вельдбрехт (2009 р.). Дослідниця емпірично встановила зворотний U-подібний зв'язок між рівнем особистісної креативності та здатністю до адаптації, а також повідомила про збільшення ролі креативності (соціальної уваги та визнання креативної особистості) у перехідні, нестабільні історичні періоди. Отже, кризові умови з високим ступенем ризиків і невизначеності потребують зміни адаптаційних стратегій як на рівні особистості, так і на рівні організації. Позитивний ефект має використання спонтанних, гнучких, нестандартних моделей поведінки, зазвичай незатребуваних у стабільних і безпечних умовах існування.

Проведене дослідження виявило, що показник ЕО негативно корелює з рівнем

сприйнятого стресу ($p = 0,021$). Цей результат цілком очікуваний, він пояснюється економією ресурсів (матеріальних, соціальних, моральних) у кризовій ситуації. Це підтверджує залежність підприємницької орієнтації від ворожості середовища.

Серед особистісних рис, пов'язаних із проявами ЕО керівників бізнесу, значуща роль активності (енергетичного ресурсу, залученості в діяльність), агресивності й імпульсивного пошуку вражень (потреба постійного руху, змін) – див. табл. 4.

Керівники з вираженою підприємницькою орієнтацією мають високий рівень *толерантності до невизначеності* (тобто низький рівень занепокоєння та тривоги стосовно можливості настання негативних подій у майбутньому). Вони не схильні «застрягати» у міркуваннях про ризики та несприятливі впливи, спокійно та терпимо ставляться до того, що неприємні несподіванки можуть статися і немає остаточного способу передбачити такі ситуації. Керівники ж із низьким рівнем ЕО схильні інтерпретувати двозначну інформацію як загрозу, що сприяє соматизації стресових реакцій, погіршує здатність вирішувати проблеми, призводить до бездіяльності й уникнення неоднозначних ситуацій. Диспозиційний страх невідомого звертає керівників бізнесу до дезадаптивних моделей поведінки в ухваленні важливих рішень. Ці міркування підтверджуються тісними прямими кореляціями ЕО з диспозиційним оптимізмом – позитивним очікуваннями керівників щодо себе та свого майбутнього ($p = 0,000$). Оптимістичні люди стабільніше долають виклики, більш сприятливо пристосовуються до життєвих змін і краще реагують на невдачу, ніж люди з песимістичними настановами.

Висновки. Концепт «підприємницька орієнтація» дозволяє розглядати процес ухвалення рішень на рівні стратегічного управління організацією. У вибірці українських підприємців і керівників бізнесу схильність до підприємницького стилю управління розвинена на належному рівні, з вираженою перевагою компоненту інноваційності. Жінки мають нижчу схильність до ризику, порівняно із чоловіками.

Високий рівень підприємницької орієнтації та її складників (інноваційності, проактивності, готовності до ризику) сприяє успішній реалізації бізнесу у кризових умовах воєнного стану, а також сприяє зниженню сприйнятого стресу. Водночас готовність ризикувати надає керівникам особливі адаптаційні переваги – можливість розвивати справу та поліпшувати якість життя в ситуації невизначеності.

Вираженість підприємницької орієнтації негативно корелює з віком керівників, має прямі кореляції з індивідуальними стилями ухва-

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляції Спірмена стосовно оцінок підприємницької орієнтації у вибірці керівників бізнесу (109 осіб)

	Інноваційність	Проактивність	Готовність до ризику	Підприємницька орієнтація
Мельбурнський опитувальник ухвалення рішень MDMQ				
Пильність	-0,267**	-0,048	-0,208*	-0,263**
Гіперпильність	-0,416**	-0,257**	-0,250**	-0,389**
Перекладання відповідальності	-0,431**	-0,269**	-0,382**	-0,470**
Прокрастинація	-0,316**	-0,242*	-0,417**	-0,392**
Загальний стиль ухвалення рішень GDMS				
Раціональний стиль	-0,124	-0,076	-0,103	-0,178
Інтуїтивний стиль	0,092	0,144	-0,054	0,082
Залежний стиль	-0,244*	0,011	-0,106	-0,158
Унікаючий стиль	-0,346**	-0,152	-0,313**	-0,349**
Спонтанний стиль	0,046	0,405**	0,217*	0,235*
Опитувальник раціональності – інтуїтивності REI-40				
Раціональні здібності	0,198*	-0,156	-0,056	0,036
Раціональна залученість	-0,038	-0,165	-0,089	-0,108
Інтуїтивні здібності	-0,037	-0,013	0,070	0,022
Інтуїтивна залученість	-0,060	0,163	0,264**	0,154
Інвентар когнітивних стилів CoSI				
Пізнання	0,149	0,063	-0,083	0,046
Планування	0,073	0,032	-0,313**	-0,065
Креативність	0,278**	0,200*	0,170	0,284**
Шкала інтолерантності до невизначеності Н. Карлетона IUS-12				
Прогностична тривога	-0,303**	-0,097	-0,246**	-0,292**
Гнітюча тривога	-0,262**	-0,291**	-0,151	-0,281**
Інтолерантність до невизначеності	-0,292**	-0,167	-0,223*	-0,295**
Рівень сприйнятого стресу PSS-10	-0,212*	-0,271**	-0,079	-0,221*
Оптимістична життєва орієнтація (LOT-R)	0,366**	0,282**	0,209*	0,394**
Особистісний опитувальник ZKPQ-50				
Активність	0,366**	0,289**	0,186	0,367**
Агресія – ворожість	0,113	0,465**	0,093	0,248**
Пошук відчуттів	0,005	0,456**	0,201*	0,228*
Нейротизм – тривога	-0,040	0,016	-0,115	-0,066
Товариськість	0,112	-0,056	0,040	0,051

лення рішень (креативністю та спонтанністю), а також низкою особистісних рис: інтолерантністю до невизначеності, диспозиційним оптимізмом, активністю, потребою у враженнях і змінах. Низький рівень підприємницької орієнтації супроводжується неготовністю до ухвалення рішень і відповідними захисними реакціями: тривожною гіперпильністю, відтягуванням і уникненням, перекладанням відповідальності на інших.

Шкала підприємницької орієнтації Дж. Ковіна та Д. Слевіна вперше застосована в українській популяції. Вона показала корисність для прогнозу індивідуальної ефективності й адаптивності підприємців, а також для оцінки можливостей існування бізнесу у складних ринкових і соціально-політичних умовах, з високим рівнем невизначеності. Розпочата робота потребує продовження в інших вибірках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вдовіченко О.В. Психологічні основи ризику особистості в онтогенезі : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Одеса : Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського, 2019. 611 с. URL: <https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2019/vdovichenko/dis.pdf>.
2. Вельдбрехт О.О. Модель «оптимуму креативності» як здатності до адаптації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 8. С. 15–20.
3. Гура Г.Н. Психологічна адаптація керівників бізнесу та підприємців до умов воєнного стану. *Вектори соціальної, організаційної та економічної психології* : тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції

ції, м. Київ, 17 лютого 2023 р. / відп. ред. С. М. Миронець. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2023. С. 72–78. DOI: 10.31617/k.knute.2023-02-17.

4. Сингаївська І., Гура Г.Н. Психологічні особливості ухвалення рішень керівниками бізнесу в ситуації невизначеності. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2023. Вип. 29 (2–3). С. 95–111. <https://doi.org/10.31108/2.2023.2.29.9>.

5. Spanish validation of General Decision-Making Style scale: Sex invariance, sex differences and relationships with personality and coping styles / A. Alacreu-Crespo et al. *Judgment and Decision Making*. 2019. Vol. 14 (6). P. 739–751. DOI: 10.1017/S1930297500005453.

6. Allinson C., Hayes J. The cognitive style index: A measure of intuition analysis for organizational research. *Journal of Management Studies*. 1996. Vol. 33. P. 119–135. DOI: 10.1111/j.1467-6486.1996.tb00801.x.

7. Burke L.A., Miller M.K. Taking the mystery out of intuitive decision making. *The Academy of Management Executive*. 1999. Vol. 13. P. 91–99. DOI: 10.5465/ame.1999.2570557.

8. Cools E., Van den Broeck H. Development and Validation of the Cognitive Style Indicator. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*. 2007. Vol. 141 (4). P. 359–387. DOI: 10.3200/JRLP.141.4.359-388.

9. Covin J.G., Slevin D.P. Strategic Management of Small Firms in Hostile and Benign Environments. *Strategic Management Journal*. 1989. Vol. 10. P. 75–87. DOI: 10.1002/smj.4250100107.

10. Covin J.G., Wales W.J. The Measurement of Entrepreneurial Orientation. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2012. Vol. 36. Is. 4. P. 677–702.

11. Epstein S. Cognitive-experiential self-theory: An integrative theory of personality. *Handbook of Psychology. Volume 5. Personality and Social Psychology. Personality Section* / eds. H. Tennen et al. Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, 2013. P. 93–118. DOI: 10.1002/9781118133880.hop205005.

12. Halama P, Guriňáková J. Need for structure and Big Five personality traits as predictors of decision making styles in health professionals. *Studia Psychologica (Bratisl)*. 2014. Vol. 56 (3). P. 171–179. DOI: 10.21909/sp.2014.03.658.

13. Kageyama T., Sugiura M. Relationship of Cognitive Style and Job Level: First Demonstration of Cultural Differences. *Frontiers in Psychology*. 2017. Vol. 8. Article 1279. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.012.

14. Khandwalla P.N. Some Top Management Styles, Their Context and Performance. *Organization & Administrative Sciences*. 1977. Vol. 7. P. 21–45.

15. Entrepreneurial Orientation and Environmental Hostility: A Threat Rigidity Perspective / P.M. Kreiser et al. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2020. Vol. 44. Is. 6. P. 1174–1198. DOI: 10.1177/10422587198913.

16. Lumpkin G.T., Dess G.G. Linking two dimensions of entrepreneurial orientation to firm performance: The moderating role of environment and industry life cycle. *Journal of Business Venturing*. 2001. Vol. 16 (5). P. 429–451. DOI: 10.1016/S0883-9026(00)00048-3.

17. The Melbourne Decision Making Questionnaire: An instrument for measuring patterns for coping with decisional conflict / L. Mann et al. *Journal of Behavioral Decision Making*. 1997. Vol. 10 (1). P. 1–19.

18. Miller D. The correlates of entrepreneurship in three types of firms. *Management Science*. 1983. Vol. 29 (7). P. 770–791.

19. Mintzberg H. The Nature of Managerial Work. New York : Harper & Row, 1973. 216 p.

20. Monsen E., Boss R.W. The Impact of Strategic Entrepreneurship Inside the Organization: Examining Job Stress and Employee Retention. *Entrepreneurship theory and practice*. 2009. Vol. 33 (1). P. 71–104. DOI: 10.1111/j.1540-6520.2008.0028.

21. Decision Fatigue: A Conceptual Analysis / G.A. Pignatiello et al. *Journal of health psychology*. 2020. Vol. 25 (1). P. 123–135. DOI: 10.1177/1359105318763510.

22. Effects of Self-Concept Traits and Entrepreneurial Orientation on Firm Performance / J.M.L. Poon et al. *International Small Business Journal*. 2006. Vol. 24 (1). P. 61–82. DOI: 10.1177/0266242606059779.

23. Entrepreneurial Orientation and Business Performance: An Assessment of past Research and Suggestions for the Future / A. Rauch et al. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2009. Vol. 33. Is. 3. P. 761–787.

24. Scott S.G., Bruce R.A. Decision-making style: The development and assessment of a new measure. *Educational and Psychological Measurement*. 1995. Vol. 55 (5). P. 818–831. DOI: 10.1177/0013164495055005017.

25. Thunholm P. Decision-making styles and physiological correlates of negative stress: Is there a relation? *Scandinavian Journal of Psychology*. 2008. Vol. 49/ Is. 3. P. 213–219. DOI: 10.1111/j.1467-9450.2008.00640.x.

26. Veldbrekht O.O., Tavrovetska N.I. Perceived Stress Scale (PSS-10): Adaptation and Approbation in the War Circumstances. *Problems of Modern Psychology*. 2022. № 2 (25). P. 16–27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>.

REFERENCES:

1. Vdovichenko, O.V. (2019). Psykholohichni osnovy ryzyku osobystosti v ontogenezi [Psychological foundations of personality risk in ontogenesis]: dys. ... d-ra psykol. nauk : 19.00.07. Odesa : Pivdennoukrainskyi nats. ped. un-t imeni K.D. Ushynskoho. URL: <https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2019/vdovichenko/dis.pdf> [in Ukrainian].

2. Veldbrekht, O.O. (2009). Model “optimumu kreatyvnosti” yak zdatnosti do adaptatsii [The model of “optimum creativity” as the ability to adapt]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 8, 15–20 [in Ukrainian].

3. Gura, G.N. (2023). Psykholohichna adaptatsiia kerivnykiv biznesu ta pidprietstiv do umov voiennoho stanu [Psychological adaptation of business managers and entrepreneurs to the conditions of martial law]. *Vektory sotsialnoi, orhanizatsiinoi ta ekonomichnoi psykholohii* : tezy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (pp. 72–78) / ed. S. Myronets. Kyiv : Derzh. torh.-ekon. un-t. DOI: 10.31617/k.knute.2023-02-17 [in Ukrainian].

4. Synhaivska, I., & Gura, G. (2023). Psykholohichni osoblyvosti ukhvalennia rishen kerivnykamy biznesu v sytuatsii nevyznachenosti [Psychological features of business managers' decisionmaking in a situation of uncertainty]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, 29 (2–3), 95–111. DOI: 10.31108/2.2023.2.29.9 [in Ukrainian].
5. Alacreu-Crespo, A., Fuentes, M.C., Abad-Tortosa, D., Cano-Lopez, I., González E., & Serrano M.Á. (2019). Spanish validation of General Decision-Making Style scale: Sex invariance, sex differences and relationships with personality and coping styles. *Judgment and Decision Making*, 14 (6), 739–751. DOI: 10.1017/S1930297500005453.
6. Allinson, C., & Hayes, J. (1996). The cognitive style index: A measure of intuition analysis for organizational research. *Journal of Management Studies*, 33, 119–135. DOI: 10.1111/j.1467-6486.1996.tb00801.x.
7. Burke, L.A., & Miller, M.K. (1999). Taking the mystery out of intuitive decision making. *The Academy of Management Executive*, 13, 91–99. DOI: 10.5465/ame.1999.2570557.
8. Cools, E., & Van den Broeck, H. (2007). Development and Validation of the Cognitive Style Indicator. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 141 (4), 359–387. DOI: 10.3200/JRLP.141.4.359-388.
9. Covin, J.G., & Slevin, D.P. (1989). Strategic Management of Small Firms in Hostile and Benign Environments. *Strategic Management Journal*, 10, 75–87. DOI: 10.1002/smj.4250100107.
10. Covin, J.G., Wales, W.J. (2012). The Measurement of Entrepreneurial Orientation. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36 (4), 677–702. DOI: 10.1111/j.1540-6520.2010.00432.x.
11. Epstein, S. (2013). Cognitive-experiential self-theory: An integrative theory of personality. *Handbook of Psychology. Volume 5. Personality and Social Psychology. Personality Section / eds. H. Tennen, J. Suls, I.B. Weiner. Hoboken (pp. 93–118). NJ : John Wiley & Sons. DOI: 10.1002/9781118133880.hop205005.*
12. Halama, P., & Gurňáková J. (2014). Need for structure and Big Five personality traits as predictors of decision making styles in health professionals. *Studia Psychologica (Bratisl)*, 56 (3), 171–179. DOI: 10.21909/sp.2014.03.658.
13. Kageyama, T., & Sugiura, M. (2017). Relationship of Cognitive Style and Job Level: First Demonstration of Cultural Differences. *Frontiers in Psychology*, 8, Article 1279. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.012.
14. Khandwalla, P.N. (1977). Some Top Management Styles, Their Context and Performance. *Organization & Administrative Sciences*, 7, 21–45.
15. Kreiser, P.M., Anderson, B.S., & Marino L.D. (2020). Entrepreneurial Orientation and Environmental Hostility: A Threat Rigidity Perspective. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 44 (6), 1174–1198. DOI: 10.1177/10422587198913.
16. Lumpkin, G.T., & Dess, G.G. (2001). Linking two dimensions of entrepreneurial orientation to firm performance: The moderating role of environment and industry life cycle. *Journal of Business Venturing*, 16 (5), 429–451. DOI: 10.1016/S0883-9026(00)00048.
17. Mann, L., Burnett, P., Radford, M., & Ford S. (1997). The Melbourne Decision Making Questionnaire: An instrument for measuring patterns for coping with decisional conflict. *Journal of Behavioral Decision Making*, 10 (1), 1–19.
18. Miller, D. (1983). The correlates of entrepreneurship in three types of firms. *Management Science*, 29 (7), 770–791.
19. Mintzberg, H. (1973). *The Nature of Managerial Work*. NY : Harper & Row.
20. Monsen E., & Boss R.W. (2009). The Impact of Strategic Entrepreneurship Inside the Organization: Examining Job Stress and Employee Retention. *Entrepreneurship theory and practice*, 33 (1), 71–104. DOI: 10.1111/j.1540-6520.2008.0028.
21. Pignatiello, G.A., Martin, R.J., & Hickman, R.L. (2020). Decision Fatigue: A Conceptual Analysis. *Journal of health psychology*, 25 (1), 123–135. DOI: 10.1177/1359105318763510.
22. Poon, J.M.L., Ainuddin, R.A., & Junit, S.H. (2006). Effects of Self-Concept Traits and Entrepreneurial Orientation on Firm Performance. *International Small Business Journal*, 24 (1), 61–82. DOI: 10.1177/0266242606059779.
23. Rauch, A., Wiklund, J., Lumpkin, G.T., & Frese, M. (2009). Entrepreneurial Orientation and Business Performance: An Assessment of past Research and Suggestions for the Future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33 (3), 761–787.
24. Scott, S.G., & Bruce, R.A. (1995). Decision-making style: The development and assessment of a new measure. *Educational and Psychological Measurement*, 55 (5), 818–831. DOI: 10.1177/0013164495055005017.
25. Thunholm, P. (2008). Decision-making styles and physiological correlates of negative stress: Is there a relation? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49 (3), 213–219. DOI: 10.1111/j.1467-9450.2008.00640.x.
26. Veldbrekht, O.O., & Tavrovetska, N.I. (2022). Perceived Stress Scale (PSS-10): Adaptation and Approbation in the War Circumstances. *Problems of Modern Psychology*, 2 (25), 16–27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>.

Додаток. Модифікована шкала «Підприємницька орієнтація».

Інструкція: Вам пропонується низка питань, що стосуються підприємницького стилю, у якому компанія веде свої справи. Визначте, будь ласка, до якого полюса тяжіє ваша фірма та наскільки сильно виражається ця тенденція.

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2024.
The article was received 26 February 2024.*

Мій бізнес (підрозділ) переважно налаштований на...			
1	просування перевірених і апробованих продуктів або послуг	3 2 1 0 1 2 3	дослідження та розробки, технологічне лідерство, інновації
Скільки нових ліній продуктів або послуг має ваш бізнес (підрозділ) на ринку протягом останніх трьох років?			
2	Немає нових ліній продуктів або послуг	3 2 1 0 1 2 3	Дуже багато нових ліній продуктів або послуг
3	Зміни в лінійках продуктів або послуг переважно мали незначний характер	3 2 1 0 1 2 3	Зміни в лінійках продуктів або послуг були переважно кардинальні
У роботі зі конкурентами мій бізнес (підрозділ)...			
4	зазвичай реагує на дії, які ініціюють конкуренти	3 2 1 0 1 2 3	зазвичай ініціює дії, на які відповідають конкуренти
5	дуже рідко є першим бізнесом, який представляє нові продукти, послуги, адміністративні методи, операційні технології тощо	3 2 1 0 1 2 3	дуже часто є першим бізнесом, який представляє нові продукти, послуги, адміністративні методи, операційні технології тощо
6	зазвичай прагне уникати конкурентних зіткнень, віддає перевагу позиції «живи сам і дай жити іншим»	3 2 1 0 1 2 3	зазвичай приймає конкурентну позицію та прагне «знищення конкурентів»
7	має тенденцію «слідувати за лідером» у впровадженні нових продуктів або ідей	3 2 1 0 1 2 3	випереджає інших конкурентів у впровадженні нових ідей або практик
Загалом у керівництві своїм бізнесом (підрозділом) ми...			
8	схильні до проєктів з низьким рівнем ризику (нормальною та визначеною ставкою прибутку)	3 2 1 0 1 2 3	схильні до проєктів високого ризику (із шансами на дуже високу віддачу)
9	через особливості свого середовища (ринку) намагаємось його досліджувати поступово й обережно	3 2 1 0 1 2 3	через характер середовища (ринку) вдаємось до сміливих, широкомасштабних дій для досягнення цілей фірми
Коли ми стикаємось із ситуаціями ухвалення рішень, що включають невизначеність, мій бізнес (підрозділ) зазвичай...			
10	вибирає обережну позицію «почекай і подивися», щоб мінімізувати ймовірність занадто дорогих помилок	3 2 1 0 1 2 3	вибирає сміливу, агресивну позицію, щоб максимізувати ймовірність використання потенційних можливостей
Стикаючись із проблемами, керівництво нашої фірми:			
11	ретельно вивчає проблему, перш ніж використовувати ресурси для її вирішення	3 2 1 0 1 2 3	швидко витрачає гроші на можливі рішення, якщо проблеми стримують нас

УДК 005.93-057.177.3:159.923
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-4

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ПІДПРИЄМЦЯ, ЯКИЙ ВЕДЕ БІЗНЕС НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Танклевська Наталія Станіславівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки та фінансів підприємства,
Державний торговельно-економічний університет
n.tanklevska@knute.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2906-40517>

Танасійчук Олена Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
prioralaunch@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9408-0248>

Актуальність дослідження індивідуально-психологічних якостей підприємців, які проявили резильєнтність в умовах воєнного часу, забезпечили робочі місця для своїх співробітників, які залишилися в небезпечних районах. Установлення типів особистості сучасного стійкого підприємця – це необхідний крок для формування корекційних або консультативних програм для покращення ефективності діяльності. **Мета.** Мета статті – сформувати психологічний профіль ефективного підприємця в умовах сучасних викликів. Завдання статті – теоретично й емпірично дослідити індивідуально-типологічні особливості особистості сучасного підприємця, який працює у складних умовах. У статті проаналізовано поняття «підприємець». Теоретично описано базові психологічні типи підприємців за Е. Робертсом. Сформовано особистісний портрет успішного підприємця. Визначено типи (моделі) підприємництва. **Методи.** Для проведення аналізу індивідуально-типологічних рис ефективного підприємця використано такі методики: тест Myers-Briggs Type Indicator (MBTI), методику оцінки підприємницького потенціалу (Entrepreneurial potential self-assessment), методику «Діагностика мотивації до успіху» Т. Елєрса, методику «Вимірювання стресостійкості за шкалою резильєнтності Коннора – Девідсона-10» (CD-RISC-10). **Результати.** Ефективні підприємці мають помірно високий рівень мотивації до успіху, є більш стійкі до стресу. За типом особистості майже кожен другий ефективний підприємець належить до групи аналітиків, 25% – вартових, 18,75% – дослідників, 12,5 – дипломатів. Панівним типом особистості серед ефективних підприємців є Командир. **Висновки.** Підтверджено, що між показником умовитованості, здібності/обдарованості та світогляду опитаних підприємців-респондентів і їхнім загальним підприємницьким потенціалом наявний прямий лінійний зв'язок. Отже, вказані показники впливають на продовження здійснення підприємницької діяльності в сучасних умовах. Перспективами дослідження є розроблення програми психологічної підтримки підприємцям, для підвищення їхньої резильєнтності в сучасних умовах.

Ключові слова: психологічний профіль, мотивація до успіху, дослідник, вартовий, аналітик.

INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF AN ENTREPRENEUR WHO RUNS BUSINESS IN THE DE-OCCUPIED TERRITORIES

Tanklevska Nataliya Stanislavivna,
Doctor of Economics, Professor,
Professor of the Department of Economics and Enterprise Finance
State University of Trade and Economics
n.tanklevska@knute.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2906-40517>

Tanasiichuk Olena Mykolaivna,
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology
The Admiral Makarov National University of Shipbuilding
prioralaunch@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9408-0248>

The relevance of the study of individual and psychological qualities of entrepreneurs who showed resilience in wartime conditions, provided jobs for their employees who remained in dangerous areas. Establishing

the personality types of a modern sustainable entrepreneur is a necessary step for the formation of corrective or advisory programs to improve the effectiveness of activities. **Purpose.** The purpose of the article is to form a psychological profile of an effective entrepreneur in the conditions of modern challenges. The task of the article is to theoretically and empirically investigate the individual and typological features of the personality of a modern entrepreneur who works in difficult conditions. The article analyzes the concept of “entrepreneur”. The basic psychological types of entrepreneurs according to E. Roberts are theoretically described. A personal portrait of a successful entrepreneur has been created. Types (models) of entrepreneurship are defined. **Methods.** To analyze the individual and typological features of an effective entrepreneur, methods were used, namely: the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) test, the Entrepreneurial potential self-assessment method, the “Diagnosis of motivation for success” method by T. Ehlers, the “Measuring resilience to stress using the Connor – Davidson Resilience Scale-10” (CD-RISC-10). **Results.** Effective entrepreneurs have a moderately high level of motivation for success and are more resistant to stress. By personality type, almost every second effective entrepreneur belongs to the group of analysts, 25% – watchmen, 18,75% – researchers and 12,5% – diplomats. At the same time, the most dominant personality type among effective entrepreneurs is the Commander. **Conclusions.** It has been confirmed that there is a direct linear relationship between the indicator of motivation, ability/giftedness and outlook of the surveyed entrepreneurs-respondents and their overall entrepreneurial potential. Thus, the specified indicators affect the continuation of entrepreneurial activities in modern conditions. The prospects of the research are the development of a program of psychological support for entrepreneurs to increase their resilience in modern conditions.

Key words: *psychological profile, motivation for success, researcher, guard, analyst.*

Вступ. Сучасне підприємництво стає запорукою стабільності держави та її економічного забезпечення. Підприємці – це особи, які не просто працюють самі на себе, але й забезпечують створення нових робочих місць. Проте в умовах економічної нестабільності, соціально-політичних змін, воєнного стану підприємницька діяльність стає більш важкою та ризикованою. Багато підприємців закрили свій бізнес, але є й ті, хто продовжує активно працювати, зокрема й на деокупованих територіях. У центрі нашої дослідницької уваги є підприємці, які продовжують свою діяльність у деокупованих районах Херсонської області. Мета статті – сформувати психологічний профіль ефективного підприємця в умовах сучасних викликів. Завдання статті – теоретично й емпірично дослідити індивідуально-типологічні особливості особистості сучасного підприємця, який працює у складних умовах.

Теоретичне обґрунтування проблеми.

Для переходу до основних результатів роботи необхідно сформулювати визначення терміна «підприємець», які є узагальненими на рис. 1.

Ми будемо дотримуватися визначення Захарія Варналія, воно є найбільш повним. Сучасна наука менеджменту потребує знань не тільки із процесу організації виробництва, підприємницької діяльності, але й індивідуально-психологічних якостей особистості, яка здійснює менеджмент і контроль. Спроба виокремити психологічні типи підприємців була здійснена Е. Робертсом, який описав такі типи (рис. 2).

1. Технологічні підприємці – екстравертовані особистості, які мають аналітичні й інтуїтивні здібності, прагнення до влади виражено на середньому рівні, не люблять підкорюватися, віддають перевагу процесу, більше ніж фінансовому забезпеченню.

2. Дрібний підприємець – це оптиміст, для якого є характерною здатність витримувати

значні навантаження, що пов'язані з роботою, порівняно з найманими працівниками, основний акцент на фінансовому забезпеченні.

3. Масовий підприємець – це людина, яка має образ підприємництва, як способу самоактуалізації кожної людини, яка здобуває перемогу в чесній, конкурентній взаємодії, проявляє прагнення до успіху, фінансове забезпечення є ознакою успіху.

4. Стратегічний підприємець – це бізнесмен, який ухвалює рішення глобального характеру щодо реорганізації, реструктуризації, переорієнтації бізнесу тощо. Усі рішення ухвалюються швидко, відповідно до вимог суспільства, з урахуванням усіх ризиків і переваг.

5. Підприємець-чемпіон – це підприємець, для якого є характерним сприйняття власної справи як спортивної гри, який за конкурентну боротьбу, працює з азартом.

6. Підприємець-новатор – це винахідник, для якого характерні нові, креативні ідеї, впевненість у роботі, хоча проявляється неекономічна мотивація в аргументації вибору ідеї (наприклад, статусної, суспільного визнання тощо).

7. Підприємець-посередник – бізнесмен, який діє на зовнішньому кордоні фірми, з характерним прагненням до відчуття успіху та власної значущості, схильності до дотримання зобов'язань, з високим рівнем економічної мотивації, з орієнтацією на прибутковість (Ложкін, 2014; Львовчкін, 2003).

На основі аналізу зарубіжної літератури нами було виокремлено базові характеристики для формування типу підприємця:

1. Пошук можливостей та ініціативність – бачить і використовує нові або незвичні ділові можливості; діє до того, як його змусять до цього обставини.

2. Завзятість і наполегливість – готовий до неодноразових зусиль, щоб подолати перешкоду; змінює стратегії, щоб досягти мети.

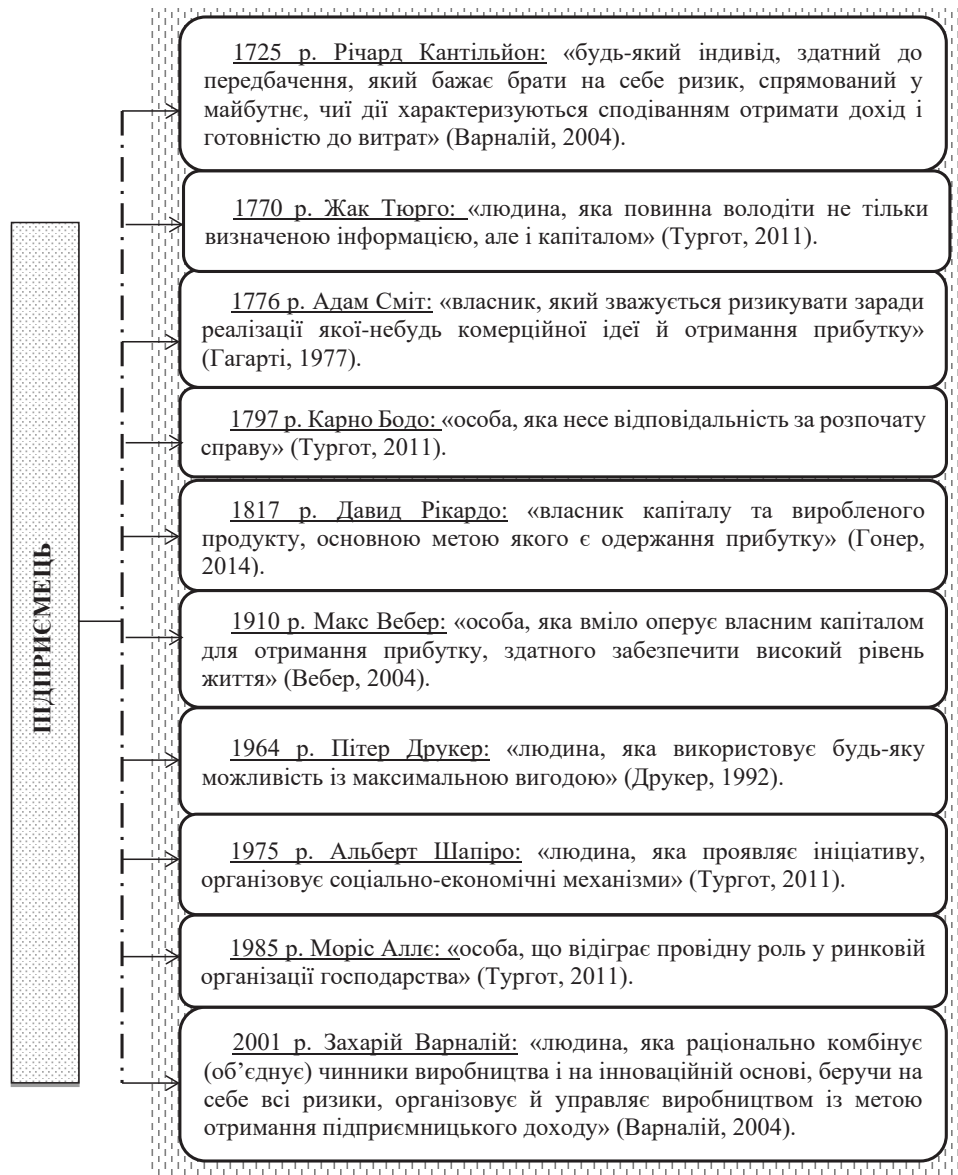

Рис. 1. Трактуювання визначення поняття «підприємець»

Рис. 2. Основні психологічні типи підприємців

3. Готовність до ризику – віддає перевагу ситуаціям «виклику» або помірному ризику; віддає перевагу діям, щоби зменшити ризик або контролювати результати.

4. Орієнтація на ефективність – знаходить шляхи робити речі краще, дешевше, швидше; прагне досягати досконалості, покращувати стандарти ефективності.

5. Залучення в робочі контакти – приймає на себе відповідальність і йде на особисті жертви для виконання роботи; береться за справу із працівниками або замість них.

6. Цілеспрямованість – ясно висловлює цілі, має довгострокове бачення; постійно ставить і коректує короткострокові завдання.

7. Прагнення бути інформованим – особисто збирає інформацію про клієнтів, постачальників, конкурентів; використовує особисті та ділові контакти для своєї інформованості.

8. Систематичне планування та спостереження – планує, розбиває крупні завдання на підзавдання; розробляє або використовує процедури стеження за виконанням робіт.

9. Здатність переконувати та встановлювати зв'язки – використовує обережні стратегії для впливу та переконання людей; використовує ділові й особисті контакти як засіб досягнення цілей.

10. Незалежність і самовпевненість – прагне до незалежності від правил і контролю інших людей; покладається лише на себе перед лицем протистояння і за відсутності успіху; вірить у свою здатність виконувати складні завдання.

Методологія та методи. Для дослідження індивідуально-типологічних якостей підприємця вважаємо за доцільне комплексно застосовувати декілька методик, а саме: тест Myers-Briggs Type Indicator (далі – MBTI), методику оцінки підприємницького потенціалу (Entrepreneurial potential self-assessment), методику «Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса, методику «Вимірювання стресостійкості за шкалою резильєнтності Коннора – Девідсона-10» (далі – CD-RISC-10). Набір психодіагностичного інструментарію дозволив системно відобразити психологічні особливості бізнесменів у сучасних реаліях.

Результати та дискусії. У процесі проведення дослідження увага сконцентрована на оцінці психологічного профілю підприємців Херсонської області, яка зазнала суттєвих економічних, політичних, соціальних змін, перебуває в зоні бойових дій, що значно ускладнює професійну діяльність підприємців. З метою формування психологічного профілю підприємця, який здатен працювати в таких умовах, було проведено опитування шляхом анкетування 39 респондентів Херсонської області. Вибірку було розподілено на дві групи: ефективні підприємці та неефективні, що ви-

значається параметром «продовження роботи в умовах воєнного часу».

Для діагностики індивідуально-типологічних рис була використана методика «Мотивація до успіху» (Т. Елерс). У таблиці 3 представлено отримані результати. Отримані результати свідчать про помірно високий рівень мотивації до успіху (17–20 балів). Важливо акцентувати увагу на тому, що найбільш високий рівень мотивації до успіху спостерігається в підприємців віком до 29 років. Середній рівень мотивації ефективних підприємців за віком вищий середніх показників у всіх респондентів, окрім вікової групи 30–39 років, який дорівнює 16,75 балів і свідчить про середній рівень мотивації. Так, середній рівень мотивації ефективних підприємців віком 16–24 роки – 20 балів, що на 1,25 бала вище, ніж у такої групи всіх респондентів, проте даний результат теж свідчить про помірно високий рівень мотивації до успіху.

Діагностування рівня резильєнтності за Шкалою Коннора – Девідсона-10 показало (табл. 4), що середній рівень стресостійкості по респондентам – 29,8 балів, тоді як по ефективним підприємцям – 30,31 балів, зокрема й у жінок – 28,67 балів, у чоловіків – 37,83 балів, а щодо неефективних підприємців – 29,48 балів (у жінок – 27,57 балів, чоловіків – 33,29 бала). Спостерігається відхилення показників за неефективними підприємцями від відповідних показників в середньому за всіма респондентами й ефективними підприємцями, тобто середній рівень резильєнтності за ефективними підприємцями вище на 1,2–4,54 бала. Показник середнього рівня резильєнтності за групами ефективних підприємців є вищим за середній, а за чоловіками – високий. Це може бути пов'язане зі здатністю чоловіків реально оцінити ситуацію, швидко проаналізувати її, ухвалити зважене рішення. Середній рівень стресостійкості підприємців за віковими групами є вищим за середній, окрім групи 40–49 років – рівень високий. Тобто досвід впливає на рівень стресостійкості. Середній рівень стресостійкості підприємців за тривалістю діяльності коливається від середнього до високого, зокрема щодо діяльності 3–5 років – середній рівень, 1–3 роки та 10–15 років – вищий за середній рівень, понад 1 рік і понад 15 років – високий рівень. Варто відзначити, що найвищі показники рівня резильєнтності визначаються або в найбільш досвідчених підприємців – 30,63 балів, або в новачків (до 1 року) – 37,67 балів із максимальних 40 балів. Якщо в досвідчених підприємців одним із чинників стресостійкості виступає досвід, то більш молоде покоління керується ефектом соціальної фасилітації, прагне показати себе в більш вигідному світлі.

Таблица 3

Аналіз мотивації до успіху підприємців-респондентів

№	Показник	Рівень стресостійкості	
		Одиниць	Значення
1.	Середній рівень мотивації до успіху: – ефективні підприємці:	18,37	Помірковано високий рівень
	– жінки,	18,67	
	– чоловіки;	18,00	
	– неефективні підприємці: – жінки, – чоловіки.	17,74 17,64 17,87	Помірковано високий рівень
2.	Середній рівень мотивації підприємців за віком: 16–24 роки	18,75	Помірковано високий рівень
	25–29 років	18,67	Помірковано високий рівень
	30–39 років	17,41	Помірковано високий рівень
	40–49 років	18,14	Помірковано високий рівень
	50–59 років	17,83	Помірковано високий рівень
	Понад 60 років	–	–
3.	Середній рівень мотивації ефективних підприємців за віком: 16–24 років	20,00	Помірковано високий рівень
	25–29 років	19,50	Помірковано високий рівень
	30–39 років	16,75	Середній рівень
	40–49 років	18,57	Помірковано високий рівень
	50–59 років	18,00	Помірковано високий рівень
	Понад 60 років	–	–
4.	Середній рівень мотивації до успіху підприємців за тривалістю діяльності: до 1 року	17,00	Помірковано високий рівень
	1–3 роки	18,80	Помірковано високий рівень
	3–5 років	18,00	Помірковано високий рівень
	5–10 років	18,33	Помірковано високий рівень
	10–15 років	18,00	Помірковано високий рівень
	Понад 15 років	17,82	Помірковано високий рівень
5.	Середній рівень мотивації до успіху ефективних підприємців за тривалістю діяльності: до 1 року	16,00	Середній рівень
	1–3 роки	19,50	Помірковано високий рівень
	3–5 років	20,00	Помірковано високий рівень
	5–10 років	19,00	Помірковано високий рівень
	10–15 років	16,67	Середній рівень
	Понад 15 років	18,50	Помірковано високий рівень

Таблиця 4

Аналіз стресостійкості підприємців-респондентів

№	Показник	Рівень стресостійкості	
		Одиниць	Значення
1.	Середній рівень стресостійкості: – ефективні підприємці	30,31	Вищий за середній
	серед них жінки	28,67	Вищий за середній
	чоловіки	37,83	Високий
	– неефективні підприємці	29,48	Вищий за середній
	серед них жінки	27,57	Вищий за середній
	чоловіки	33,29	Високий
2.	Середній рівень стресостійкості підприємців за віком: 16–24 роки	30,75	Вищий за середній
	25–29 років	27,33	Вищий за середній
	30–39 років	30,25	Вищий за середній
	40–49 років	30,64	Високий
	50–59 років	27,67	Вищий за середній
	Понад 60 років	–	–
3.	Середній рівень стресостійкості підприємців за тривалістю діяльності: до 1 року	37,67	Високий
	1–3 роки	25,80	Вищий за середній
	3–5 років	20,67	Середній
	5–10 років	32,17	Високий
	10–15 років	29,40	Вищий за середній
	Понад 15 років	30,63	Високий

Також було визначено тип особистості респондентів за допомогою методики 16 особистостей (Myers-Briggs Type Indicator (MBTI)), у результаті чого отримані дані, згруповані в таблицю 9. Так, із 39 респондентів 13 осіб належать до групи «Вартові», 11 осіб – «Аналітики», 10 осіб – «Дипломати» та лише 5 осіб – «Дослідники». Найбільша кількість жінок-підприємців належать до групи «Дипломати» (9 осіб, або 39,13%) і «Аналітики» (7 осіб, або 30,43%), а кожний другий чоловік-підприємець – до групи «Вартові». Щодо ефективних підприємців розподіл виглядає так: 43,75% належать до групи «Аналітики», 25% – «Вартові», 18,75% – «Дослідники», 12,5 – «Дипломати». Серед ефективних підприємців домінує тип Командир (4 особи, або 25%), серед неефективних – Керівник (30,4%), Активіст (21,7%). Серед опитуваних респондентів не виявлено два типи особистостей: Посередник і Віртуоз; в ефективних підприємців – чотири, а саме: Адвокат, Посередник, Консул, Віртуоз; а серед неефективних підприємців таких шість: Командир, Посередник, Протагоніст, Захисник, Віртуоз, Авантюрист. Серед респондентів-жінок виявлено 11 типів особистості із 16, а серед респондентів-чоловіків – 8 із 16.

Окрім цього, дана методика дозволила виявити деякі ознаки типів особистості респондентів (табл. 6). Так, за першою ознакою в ефективних і неефективних підприємців показники несуттєво відрізняються: екстравер-

тивний розум – 60,7–61%, інтровертивний – 39,0–39,3%, що свідчить про переважну екстравертивність респондентів. За другою ознакою «Енергія» в ефективних підприємців переважає рівень реалістичний (52,7%) проти 47,3% інтуїтивного рівня, водночас у неефективних підприємців ці рівні майже однакові (50,1 і 49,9% відповідно). За третьою ознакою «Натура» у двох груп підприємців майже схожі дані, тобто принципний рівень переважає логічний на приблизно 3%. За ознакою «Тактика» в ефективних підприємців планувальний рівень (56%) переважає пошуковий, а в неефективних – навпаки, пошуковий рівень становить 54,1% проти 45,9% планувального. За останньою ознакою «Індивідуальність» в ефективних підприємців самовпевнений рівень (58%) переважає обережний (42%), тоді як у неефективних підприємців переважає саме обережний рівень (53,2%), тобто ефективні бізнесмени схильні до самовпевнених і ризикових дій частіше, ніж неефективні.

Отже, виходячи з вищевказаного, варто відзначити, що ефективні підприємці мають помірковано високий рівень мотивації до успіху, є більш стійкі до стресу. За типом особистості майже кожен другий ефективний підприємець належить до групи аналітиків, 25% – вартових, 18,75% – дослідників, 12,5 – дипломатів. Домінує серед ефективних підприємців тип особистості Командир.

Таблица 5

Типи особистості респондентів

№	Тип особистості	Усього	Жінки		Чоловіки		Ефективні підприємці		Неефективні підприємці	
			осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1.	Аналітики, усього	11	7	30,43	4	25	7	43,75	4	17,4
1.1.	Архітектор	2	2	28,57	0	0	1	14,29	1	25
1.2.	Логік	3	1	14,29	2	50	1	14,29	2	50
1.3.	Командир	4	2	28,57	2	50	4	57,14	0	0
1.4.	Полеміст	2	2	28,57	0	0	1	14,29	1	25
2.	Дипломати, усього	10	9	39,13	1	6,25	2	12,5	8	34,8
2.1.	Адвокат	3	3	33,33	0	0	0	0	3	37,5
2.2.	Посередник	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2.3.	Протагоніст	1	1	11,11	0	0	1	50	0	0
2.4.	Активіст	6	5	55,56	1	100	1	50	5	62,5
3.	Вартові, усього	13	5	21,74	8	50	4	25	9	39,1
3.1.	Логіст	2	1	20	1	12,5	1	25	1	11,11
3.2.	Захисник	1	0	0	1	12,5	1	25	0	0
3.3.	Керівник	9	3	60	6	75	2	50	7	77,78
3.4.	Консул	1	1	20	0	0	0	0	1	11,11
4.	Дослідники	5	2	8,70	3	18,75	3	18,75	2	8,7
4.1.	Віртуоз	–	0	0	0	0	0	0	0	0
4.2.	Авантюрист	1	0	0	1	33,33	1	33,33	0	0
4.3.	Підприємець	2	0	0	2	66,67	1	33,33	1	50
4.4.	Шоумен	2	2	100	0	0	1	33,33	1	50
Усього		39	23	100	16	100	16	100	23	100

Таблица 6

Специфічні ознаки типу особистості підприємців-респондентів

№	Ознаки	Середнє значення показника, %	
		в ефективного підприємця	у неефективного підприємця
1.	Розум: – екстравертивний; – інтровертивний.	61,0 39,0	60,7 39,3
2.	Енергія: – інтуїтивний; – реалістичний.	47,3 52,7	49,9 50,1
3.	Натура: – логічний; – принциповий.	48,9 51,8	48,1 51,9
4.	Тактика: – планувальний; – пошуковий.	56,0 44,0	45,9 54,1
5.	Індивідуальність: – самовпевнений; – обережний.	58,0 42,0	46,8 53,2

На основі проведеного аналізу було розроблено багатофакторну регресійну моделі, яка підтвердила залежність загального підприємницького потенціалу та показників мотивації, здібності/обдарованості та світогляду. Під час побудови моделі за результативну ознаку (Y) нами було взято загальний підприємницький потенціал, а факторними ознаками виступили показник мотивації (X_1), показник здібності/обдарованості (X_2) та показник світогляду (X_3). Первинні дані для розроблення багатофакторних регресійних моделей представлено в таблиці 11.

сті/обдарованості (X_2) та показник світогляду (X_3). Первинні дані для розроблення багатофакторних регресійних моделей представлено в таблиці 11.

Таблица 11

Дані для розроблення багатофакторних регресійних моделей*

	Загальний підприємницький потенціал (Y)	Показник мотивації (X1)	Показник здібності/обдарованості (X2)	Показник світогляду (X3)
На 1-го респондента	154	57,17	62,2	34,83
На 1-го неефективного під-ця	149	55,39	59,91	33,7
На 1-го ефективного під-ця	161,26	59,73	65,07	36,46
На 1-ну жінку – ефект. під-ця	152,8	57,55	61,11	34,14
На 1-го чоловіка – ефект. під-ця	173,3	63,67	70,17	39,46

* Джерело: побудовано автором на основі власних досліджень.

Проведемо кореляційний аналіз чинників впливу на загальний підприємницький потенціал за допомогою функції *Кореляція*, яка представлена в пакеті *Аналіз даних* у Microsoft Excel (таблиця 12).

Таблиця 12
Кореляційний аналіз впливу факторних ознак

	Загальний підприємницький потенціал (У)
Загальний підприємницький потенціал (У)	1
Показник мотивації (X1)	0,993969034
Показник здібності/обдарованості (X2)	0,998663121
Показник світогляду (X3)	0,996889981

Як бачимо з таблиці, усі факторні показники мають досить тісний взаємозв'язок із результативною ознакою, тобто з показником загального підприємницького потенціалу.

Висновки. Отже, підтверджено, що між показниками умотивованості, здібності/обдарованості та світогляду опитаних підприємців-респондентів і їхнім загальним підприємницьким потенціалом наявний прямий лінійний зв'язок. Зазначені показники впливають на продовження здійснення підприємницької діяльності в сучасних умовах. Перспективами дослідження є розроблення програми психологічної підтримки підприємців для підвищення їхньої резильєнтності в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варналій З.С. Основи підприємництва : навчальний посібник. Київ : Знання-Прес, 2006. 350 с.
2. Ложкін Г.В., Комаровська В.Л. Економічна психологія : навчальний посібник. Київ : ДП Вид. дім «Персонал», 2014. 412 с.
3. Львовичкін А.М. Економічна психологія : навчальний посібник. Київ : Міленіум. 2003. 128 с.
4. Turgot A.R.J. The Turgot Collection (Large Print Edition): Writings, Speeches, and Letters of Anne Robert Jacques Turgot. Create Space Independent Publishing Platform, 2011. P. 560.
5. Gonner E.C.K. Economic Essays by David Ricardo (Routledge Revivals). 1'st ed. Routledge, 2014. P. 316.
6. Haggarty John. The Wisdom of Adam Smith. Liberty Fund. First Edition. 1977. P. 234.
7. Weber M. The Vocation Lectures (Hackett Classics). Hackett Publishing Company Inc., 2004. P. 176.
8. Peter F. Drucker. The Age of Discontinuity. Routledge, 1992. P. 434.

REFERENCES:

1. Varnaliy, Z.S. (2006). Basics conducticius [Basics of entrepreneurship]: educationis manuale. Kyiv : Scientiae Press, 350 [in Ukrainian].
2. Lozhkin, G.V., Komarovska, V.L. (2014). Psychologia oeconomica [Economic psychology]: educationis manuale. Kyiv : SE "Vyd. Domus "Personalis"", 412 [in Ukrainian].
3. Lyovochkin, A.M. (2003). Psychologia oeconomica [Economic psychology]: educationis manuale. Kyiv : Millennium, 128 [in Ukrainian].
4. Turgot, Anne Robert Jacques (2011). The Turgot Collection (Large Print Edition): Writings, Speeches, and Letters of Anne Robert Jacques Turgot. Create Space Independent Publishing Platform, 560 [in English].
5. Gonner, E.C.K. (2014). Economic Essays by David Ricardo (Routledge Revivals). 1'st Edition. Routledge, 316 [in English].
6. Haggarty, John (1977). The Wisdom of Adam Smith. Liberty Fund ; First Edition, 234 [in English].
7. Weber, Max (2004). The Vocation Lectures (Hackett Classics). Hackett Publishing Company Inc., 176 [in English].
8. Drucker, Peter F. (1992). The Age of Discontinuity. Routledge, 434 [in English].

*Стаття надійшла до редакції 27.02.2024.
The article was received 27 February 2024.*

СЕКЦІЯ 4. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК [364.624.6:616.895.4]:615.851
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-5

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ОСОБАМ ІЗ СОЦІАЛЬНИМ ТРИВОЖНИМ РОЗЛАДОМ ПРИ КОМОРБІДНІЙ ДЕПРЕСИВНІЙ СИМПТОМАТИЦІ

Аврамчук Олександр Сергійович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри клінічної психології
Український католицький університет
avramchuk.md@ucu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8512-7817>

Мета статті – дослідження програми інтервенцій низької інтенсивності для емоційної стабілізації та запобігання порушенням психосоціального функціонування в осіб із соціальним тривожним розладом і коморбідним депресивним синдромом. **Методи:** дослідження проводилось упродовж 2020–2022 років, загальна кількість досліджуваних – 388 осіб. Скринінгові інтерв'ювання проводилися з використанням The MINI: International Neuropsychiatric Interview і опитувальника визначення рівня тяжкості симптомів соціального тривожного розладу Social Phobia Inventory. Оцінювання психопатологічних змін і змін психосоціального функціонування проводилися через 1 місяць та 6 місяців після завершення програми. Програма інтервенцій психосоціальної підтримки була розроблена на рекомендаціях когнітивно-поведінкової моделі низької інтенсивності та складалася із шести онлайн-сесій: двічі на тиждень тривалістю до 50 хвилин упродовж чотирьох тижнів та однієї бустерної сесії з опрацювання ризиків рецидиву. **Результати** показали, що програма сприяє зменшенню схильності до перебільшення/применшення симптоматичного дистресу й емоційного уникнення, підвищує прийняття й усвідомленість змін, а також зміцнює корисні переконання та відповідні коригувальні стратегії. Результати 6-місячного спостереження свідчать про статистично значуще зниження дистресу, зокрема соціальну тривогу та коморбідну до неї депресивну симптоматику, та зменшення уникнення емоційного досвіду. Зазначено, що прийняття, усвідомленість і відповідальність як елементи здобутих коригувальних навичок зменшують тягар дисфункційних негативних переконань про себе, міжособистісної чутливості до неконгруентних значень і соціального відсторонення. Техніки низької інтенсивності на основі когнітивно-поведінкової терапії, які були запропоновані в онлайн-форматі, демонстрували ефективність і стійкість впливу за умови регулярного використання в повсякденному житті. Результати, отримані в дослідженні, узгоджуються з ефективністю програм КПТ низької інтенсивності в попередніх дослідженнях. **Висновки.** Програма інтервенцій низької інтенсивності для емоційної стабілізації та запобігання порушенням психосоціального функціонування є перспективною та гнучкою, її рекомендації та техніки можуть бути впроваджені в повсякденне життя як частина плекання власного психологічного благополуччя.

Ключові слова: соціальний тривожний розлад, депресія, КПТ, інтервенції низької інтенсивності, психологічна допомога онлайн.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO PERSONS WITH SOCIAL ANXIETY DISORDER WITH COMORBID DEPRESSIVE SYMPTOMS

Avramchuk Oleksandr Serhiovych,
PhD in Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Clinical Psychology
Ukrainian Catholic University
avramchuk.md@ucu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8512-7817>

Purpose. The purpose of the article is to study a program of low-intensity interventions for emotional stabilization and prevention of psychosocial functioning disorders in persons with social anxiety disorder and comorbid depressive syndrome. **Methods.** The study was conducted from 2020 to 2022, with 388 people studied. Screening interviews were conducted using The MINI: International Neuropsychiatric Interview and the Social Phobia Inventory. Evaluation of psychopathological changes and changes in psychosocial

functioning was carried out one month after the end of the program and six months later. The psychosocial support intervention program was developed based on the recommendations of the low-intensity cognitive-behavioral model. It consisted of six online sessions: twice a week lasting up to 50 minutes for four weeks and one booster session to address the risks of relapse. **Results.** The results showed that the program helps to reduce the tendency to exaggerate/underestimate symptomatic distress and emotional avoidance, increases acceptance and awareness of change, and strengthens helpful beliefs and corresponding corrective strategies. The results of the 6-month follow-up indicate a statistically significant decrease in distress, due to social anxiety and comorbid depressive symptoms, and a decrease in avoidance of emotional experience. It was noted that acceptance, awareness, and responsibility as elements of acquired corrective skills reduce the burden of dysfunctional negative beliefs about oneself, interpersonal sensitivity to incongruent values, and social withdrawal. Low-intensity techniques, based on a cognitive-behavioral model offered online, demonstrated effectiveness and sustainability of effects when used regularly in everyday life. The results obtained in the study are consistent with the effectiveness of low-intensity CBT programs in previous studies. **Conclusion.** A program of low-intensity interventions for emotional stabilization and prevention of psychosocial functioning disorders is promising and flexible; its recommendations and techniques can be implemented in everyday life as part of caring for one's psychological well-being.

Key words: social anxiety disorder, depression, CBT, low-intensity interventions, online psychological help.

Вступ. Пандемія COVID-19 та початок повномасштабного вторгнення зумовили зростання проблем із психічним здоров'ям, зокрема порушень адаптації до нових життєвих обставин. Натепер дослідження причинно-наслідкових зв'язків є обмежені, однак патогенетичні механізми порушень в адаптаційний період можуть розглядатися як цілі для психологічної підтримки та психотерапевтичної роботи.

Дослідження чинників ризику розвитку стійких порушень адаптації продемонструвало зв'язок із самотністю, порушеннями соціальної взаємодії, дисфункційними переконаннями (хибне тлумачення) щодо потенційної загрози у значущих сферах і браком самоефективності (самозарадність) (Lorenz et al., 2018). Симптоми порушень адаптації здебільшого сприймаються як затяжні та характеризуються наявністю загальних симптомів депресивного настрою, тривоги або невідповідної (часом ризикованої) поведінки (Patra, Sarkar, 2013). З огляду на це схильність до стратегії уникнення з метою опанування сильних негативних емоцій може розглядатися як трансдіагностичний чинник як тривожних, так і афективних розладів (Spinhoven et al., 2017).

Серед вразливих груп варто виділити людей, які страждають на соціальний тривожний розлад, для якого характерний виражений і постійний страх перед соціальними ситуаціями (включно із соціальною діяльністю), за яких особа очікує, що буде виглядати збентеженою чи негативно оціненою оточенням (Ho, Moscovitch, 2022). Демонструючи власну вразливість перед життєвими викликами й уникаючи соціальної взаємодії, вони можуть тимчасово зменшити свою тривожність, однак емоційне й соціальне уникнення сприятиме як підтриманню тривоги, так і підвищенню ризику коморбідної депресії (Arad et al., 2021).

Мета нашого дослідження – вивчення змін коморбідних симптомів депресії та рівня пси-

хосоціального дисфункціонування осіб із соціальним тривожним розладом у результаті проходження онлайн-програми психологічної підтримки, базованої на КПТ низької інтенсивності.

Теоретичне обґрунтування проблеми.

Епідеміологічні когортні дослідження демонструють, що соціальний тривожний розлад може бути супроводжуваний станами пригніченого настрою та клінічно визначеними ознаками депресивних станів. Багато дослідників зосереджуються на коморбідності між соціальною фобією та депресією (Bittner et al., 2004; Beesdo et al., 2007; Väänänen et al., 2011). Соціальний тривожний розлад, як і інші тривожні розлади, є потужним чинником ризику розвитку великого депресивного розладу або депресивного епізоду (Koyuncu et al., 2019). Наприклад, М. М. Ohayon і А. F. Schatzberg (2010 р.) виявили, що приблизно 20% усіх досліджених мали коморбідність із депресивним станом чи розладом, а 65% із соціальною фобією та великим депресивним розладом отримали діагноз тривожного розладу принаймні за 2 роки до початку депресивного епізоду. Інші дослідження з меншою вибіркою вказують на коливання в межах 30–70% (Koyuncu et al., 2014; Koyuncu et al., 2019). На основі попередніх досліджень була висунута гіпотеза, що соціальна фобія може спричинити психологічне та функціональне погіршення, яке, своєю чергою, може призвести до депресії, або ж обидва стани можуть мати спільні чинники ризику, які із часом змінюють вразливість і погіршують прогноз щодо тяжкості симптомів обох розладів (Väänänen et al., 2014).

Результати Juha-Matti Väänänen і колег (Väänänen et al., 2014) вказують на те, що коморбідна соціальна фобія та депресивні стани сильніше пов'язані з факторами ризику соціальної фобії, ніж із чинниками ризику депресії. К. Belzer і F.R. Schneier (2004 р.) при-

пустили, що чинники ризику соціальної фобії можуть сприяти розвитку депресивної психопатології через типові (очікувані) виклики та стресові життєві події, як-от втрата роботи, труднощі з навчанням, проблеми з однолітками та відчай через погане соціальне функціонування. Зазначено, що пацієнти із соціофобією, які мають коморбідну депресивну симптоматику, демонструють вищу тяжкість симптомів, підвищений ризик рецидиву та зниження функціональності, що також впливає на більшу ймовірність суїциду серед цієї когорти пацієнтів (Belzer, Schneier, 2004; Aderka et al., 2012).

Водночас типові для депресивного стану непродуктивні переконання щодо себе підсилюють глибинні упередження щодо значущості стосунків із ними для інших. На нашу думку, такий механізм може спонукати до уникнення соціального контакту типовим для соціальної фобії способом як копінг із метою зменшення усвідомленості цих глибинних переконань (Väänänen et al., 2014).

За актуальними моделями та напрямками психологічної та психотерапевтичної допомоги, когнітивно-поведінкові інтервенції демонструють свою доцільність для імплементації. Багато досліджень показують ефективність інтервенцій, базованих на когнітивно-поведінкових моделях, які надаються онлайн (Hedman et al., 2011; Khan et al., 2021; Egan et al., 2021; Jain et al., 2021). Якщо попередні дослідження когнітивно-поведінкових інтервенцій зосереджувалися на експозиції до соціальних ситуацій, як тригерів тривоги, то пропонується концепція спрямована на опрацювання уникаючої поведінки. Застосування психоедукації та підготовки до експозиції в повсякденному житті допоможе зменшити дезадаптивну поведінку та дисфункційні переконання, що її супроводжують. Очікується, що зменшення емоційного уникнення під час опрацювання нового досвіду соціальної взаємодії позитивно вплине на здатність переносити неприємні відчуття та підвищить самоефективність. Такий механізм, поряд із соціальною залученістю, може зменшувати тягар автоматичних негативних думок, які виникають за коморбідної депресивної симптоматики.

Методологія та методи. Відповідно до запланованого дослідження, оцінювання психічного стану відбувалося після отримання інформованої згоди, після завершення повного курсу психологічної програми (4 тижні), через 1 та 6 місяців.

Програма інтервенції психосоціальної підтримки була розроблена на рекомендаціях когнітивно-поведінкової моделі низької інтенсивності (Low-CBT). Когнітивно-поведінкова модель низької інтенсивної не є психотера-

певтичним втручанням, проте дає можливість імплемувати її як техніки, спрямовані на відновлення та покращення особистісного ресурсу з метою превенції загострень чи порушень адаптації. Запропонована учасникам програма складалася із шести онлайн-сесій двічі на тиждень тривалістю до 50 хвилин упродовж чотирьох тижнів і однієї бустерної сесії з опрацювання ризиків рецидиву. Структурними елементами програми є: 1) психоедукація щодо соціальної тривоги та природи тривожних переживань у періоди адаптації; 2) стратегії нормалізації та подолання хвилювань за допомогою навичок усвідомленості (майндфулнесу), технік заземлення та дистанціювання; 3) психоедукація щодо впливу дезадаптивних (дисфункційних) переконань і соціального уникнення на тривогу; 4) навчання навичок усвідомленості та методів розв'язання проблем щодо зменшення використання безпечної поведінки, включно з уникненням і прокрастинацією (це також мало на меті сприяння самоефективності й підвищенню самооцінки); 5) робота щодо зменшення тягаря коморбідних депресивних станів шляхом опрацювання непродуктивного мислення за допомогою поведінкових експериментів (експозицією в уяві); 6) сприяння розвитку навичок соціальної підтримки й асертивного спілкування. Бустерна сесія включала управління рецидивами депресивних станів і соціальної депривації. Як супровідні матеріали для самоосвіти пропонувалися розроблені чи перекладені матеріали від Українського інституту КПТ та Інституту психічного здоров'я УКУ.

Оскільки дослідження проводилося відповідно до звернень за психологічною підтримкою, запланованими дедлайнами для оцінки змін стали 1 місяць після завершення програми та 6 місяців. Важливо згадати, що через військове вторгнення частина учасників була обстежена в періоді 7–8 місяців.

На етапі первинного інтерв'ювання було використано The MINI: International Neuropsychiatric Interview (Sheehan et al., 1998) і опитувальник визначення рівня тяжкості симптомів соціального тривожного розладу – Social Phobia Inventory (далі – SPIN) (Connor, 2000): самооціночний опитувальник на 17 тверджень, Cronbach's $\alpha = 0,87–0,94$.

Вимірювання основних показників здійснювалося за такими методиками:

1. Ступінь дистресу та рівень виразності коморбідної симптоматики – Symptom Check List-90-Revised (далі – SCL-90-R) (Derogatis et al., 1973, 2000): анкета самозвітності, орієнтована на дослідження симптоматики, дистресу та поведінки пацієнтів з ознаками психічних розладів в амбулаторних умовах; коефіцієнти внутрішньої узгодженості (Cronbach's α) – від

0,77 до 0,90, ретестової надійності – від 0,68 до 0,80 (Derogatis, 2000). Зокрема шкали дистресу в міжособистісній комунікації та рівня депресивної симптоматики.

2. Оцінка стану вираженості коморбідної депресії проводилася за методикою Patient Health Questionnaire – 9 (далі – PHQ-9) (Kroenke et al., 2001), короткий інструмент скринінгу самооцінки з 9 пунктів на наявність симптомів депресії за останні два тижні, Cronbach's $\alpha = 0,90-0,91$.

3. Вираженість емоційного уникнення вимірялася за шкалою Acceptance and Action Questionnaire (далі – AAQ-II) (Bond et al., 2011), у перекладі й адаптації А. Широкої та М. Миколайчук: короткий опитувальник із семи тверджень для самооцінки уникнення та прийняття емоційного досвіду, Cronbach's $\alpha = 0,89-0,95$.

4. Усі статистичні розрахунки проводилися за допомогою SPSS Version 23.0 (SPSS Inc., 2019).

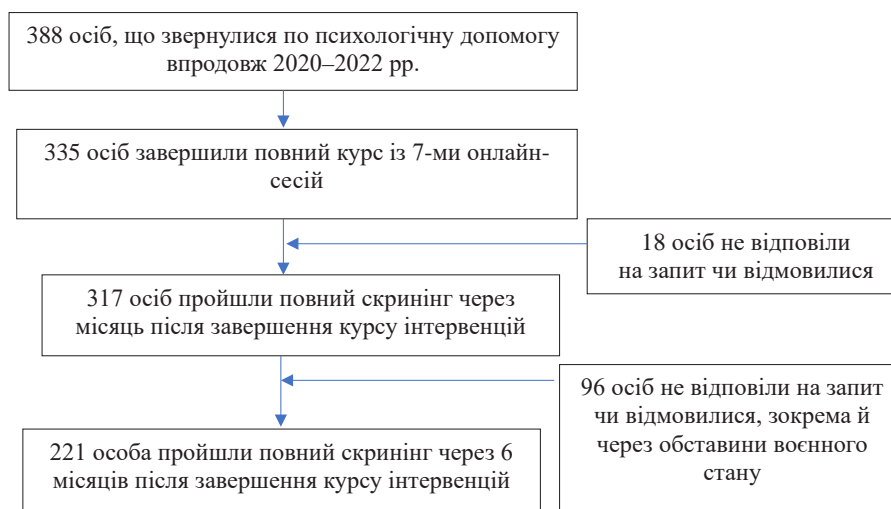
Організація дослідження та характеристика вибірки. Дослідження реалізовано в межах наукового проекту кафедри клінічної психології та дисертаційного дослідження «Патогенетична діагностика та комплексна психокорекція коморбідностей неспсихотичного спектра в осіб із соціально-тривожним розладом». Дизайн і процедура дослідження відповідали етичним стандартам досліджень із залученням людей, затверджені вченою радою факультету наук про здоров'я Українського католицького університету та реалізовані за підтримки Інституту психічного здоров'я УКУ, м. Львів. Залучення учасників у період 2020–2022 рр. відбувалося за самозверненнями та через перескерування за психологічною допомогою. Усі учасники надали інформовану згоду на участь у дослідженні.

До критеріїв включення в дослідження належать: вік старше 18 років; наявність діагнозу соціального тривожного розладу в анамнезі та/або скарг, які відповідають діагностичним критеріям даного розладу відповідно до DSM-5 на момент звернення. Для підкріплення висловлених скарг із діагностичною метою було включено скринінг виразності симптомів соціальної фобії за шкалою SPIN (Connor, 2000).

Критеріями виключення стали анамнез щодо психопатологічних станів, зумовлених хронічною соматичною патологією (включно з наслідками COVID-19); уживання психоактивних речовин або ліків; наявність наслідків перенесених ЧМТ та/або результат значного травматичного стресу, безпосередньо через участь у бойових діях. Якщо у процесі первинного інтерв'ювання виявлявся ризик суїциду, учасникам були надані рекомендації до скерування до спеціалізованих психологічних або психіатричних служб. Додатковою умовою участі в дослідженні стали доступ до комп'ютера та можливість проходити зустрічі онлайн.

Діаграма 1 представляє залученість учасників упродовж усього періоду дослідження:

Результати та дискусії. 86% осіб, які були залучені до психологічної допомоги, базованої на КПТ низької інтенсивності, успішно завершили повний курс і відмітили суб'єктивне покращення загального психологічного стану або готовність до подальшої співпраці з метою лікування соціальної фобії. Статистично значущими виявилися зміни показників суб'єктивної оцінки схильності до перебільшення чи применшення симптоматичного дистресу – PSDI за опитувальником SCL-90-R ($p < 0,05$) та зниження показника емоційного уникнення за опитувальником AAQ-2 ($p < 0,05$). На нашу думку, зазначені зміни свід-

Діаграма 1. Залученість учасників на різних етапах дослідження

чать про покращення прийняття емоційного досвіду, що за мотивації до впровадження запропонованих практик у повсякденне життя може стати ресурсом для відновлення чи зміцнення психологічної гнучкості. Однак, незважаючи на загальне зниження рівнів вираженості депресивної симптоматики коморбідної до вираженості симптомів соціального трижовного розладу, на цьому етапі не спостерігали статистично значущої відмінності. Аналіз кореляційних зв'язків продемонстрував статистично значущий прямо пропорційний зв'язок помірної сили між експеріментальним уникненням і суб'єктивною оцінкою інтенсивності симптоматичного дистресу.

Результати проведеного опитування через 1 місяць на вибірці у 317 осіб (понад 80% зазначили, що «часто» та «постійно» дотримувались рекомендацій програми в повсякденному житті) продемонстрували стабільність змін у короткотерміновий період і стали помітними зміни суб'єктивної оцінки інтенсивності симптоматичного дистресу – GSI SCL-90-R ($p < 0,05$) (табл. 1).

Продемонстровані результати вказують на зміни загального рівня дистресу, завдяки зменшенню схильності до перебільшення/применшення симптоматичного дистресу й емоційного уникнення після завершення повного курсу програми. Елементи психоедукації стосовно симптомів і механізмів, які

підкріплюють вразливість до дистресу, підсилювали прийняття й усвідомленість змін, які відбувалися з учасниками в періоди адаптації до нових життєвих викликів. Укріплення корисних переконань і відповідних коригувальних стратегій дозволило підсилити ресурсні можливості особистості для подальшого зростання. Ефект впливу на показник суб'єктивної оцінки інтенсивності симптоматичного дистресу через 1 місяць виявився позитивним, однак слабким, тоді як ефект впливу на показники емоційного уникнення та суб'єктивного ставлення до дистресу – помірними. Варто зазначити, що адаптація до надзвичайних обставин чи кризових подій не є лінійним процесом, а тому, незважаючи на суб'єктивне полегшення, яке зазначалося у відгуках учасників, відсутність статистично значущої відмінності між клінічними показниками на даному етапі виглядала закономірною. Також варто наголосити, що програми інтервенцій низької інтенсивності не є безпосередніми психотерапевтичними втручаннями, оскільки здебільшого мають на меті мобілізувати та змінити наявний ресурс для емоційної стабілізації та запобігання порушенням психосоціального функціонування, що накладають психічні розлади.

Повний скринінг через 6 місяців після завершення курсу інтервенцій пройшли 221 особа (табл. 2). З урахуванням обставин воєнного стану, участь у опитуванні від початку повно-

Таблиця 1

Результати змін за основними показниками для вибірки у 317 осіб через 1 місяць*

	До		Через 1 місяць		До 1 міс.	
	mean	SD	mean	SD	p-value	^g [95% CI]
SCL-90-R: GSL	0,99	0,62	0,90	0,50	0,040*	0,16 (0,00–0,32)
SCL-90-R: PSDI	2,01	0,59	1,82	0,50	0,000*	0,35 (0,19–0,50)
AAQ-2	35,21	7,15	32,30	6,54	0,000*	0,42 (0,27–0,58)

* представлені дані, які мають статистично достовірну відмінність ($p < 0,05$).

Таблиця 2

Результати змін за основними показниками для вибірки у 221 особу через 6 місяців*

	До		Через 6 місяців		До 6 місяців	
	mean	SD	mean	SD	p-value	^g [95% CI]
SCL-90-R: GSL	0,97	0,63	0,71	0,38	0,001*	0,50 (0,31–0,69)
SCL-90-R: PSDI	2,00	0,59	1,6	0,49	0,000*	0,74 (0,54–0,93)
SCL-90-R: INT	1,39	0,89	1,01	0,66	0,012*	0,48 (0,29–0,67)
SPIN	28,51	6,22	22,4	6,86	0,000*	0,93 (0,74–1,13)
SCL-90-R: DEP	1,32	0,88	0,91	0,68	0,004*	0,52 (0,33–0,71)
PHQ-9	10,06	3,76	8,16	3,87	0,012*	0,50 (0,31–0,69)
AAQ-2	33,56	6,98	29,03	6,57	0,000*	0,67 (0,48–0,86)

* представлені дані, які мають статистично достовірну відмінність ($p < 0,05$) SCL-90-R: GSI – суб'єктивна оцінка інтенсивності симптоматичного дистресу; PSDI – суб'єктивна оцінка схильності до перебільшення чи применшення симптоматичного дистресу; INT – шкала міжособистісної сенситивності; DEP – шкала депресивної симптоматики.

масштабного вторгнення пройшли 84 особи, серед яких 69% ($n = 58$) продовжували «часто» дотримуватись рекомендацій програми в повсякденному житті як інструменту психологічної підтримки.

Статистично значущі зміни було виявлено за рівнями вираженості рівнів соціальної тривоги та дистресу в міжособистісній взаємодії через тривогу (відповідно за показниками SPIN і SCL-90-R: INT), депресії (водночас за показниками SCL-90-R: DEP і PHQ-9), поряд із зниженням загального рівня дистресу й емоційного уникнення.

За даними регресійного аналізу досліджено роль зменшення уникнення емоційного досвіду у змінах дисперсії тяжкості загального психоемоційного дистресу та коморбідних симптомів депресії. Результати регресійного аналізу продемонстрували, що внесок рівня уникнення неприємного (емоційного) досвіду, дистресу, пов'язаного зі стратегіями уникнення, у межах міжособистісної сенситивності та депресивних переконань зумовлює 84,5% ($p < 0,001$) загального дистресу, пов'язаного з поточним станом (GSI), та 49,9% ($p < 0,001$) показника PSDI, як міри суб'єктивної оцінки виразності дистресу через психопатологічні симптоми та їхні наслідки для функціонування людини. Зміни показника уникнення експеріментального (емоційного) досвіду пояснювали значну дисперсію в рівнях змін дистресу, пов'язаного з депресивною симптоматикою (59,2%, $p < 0,001$) та дистресом соціальної взаємодії чи її передбачення (76,8%, $p < 0,001$). Загалом результати 6-тимісячного спостереження вказують на перспективні зміни. Аналіз отриманих даних через 6 місяців після завершення програми засвідчив, що запропоновані програмою рекомендації та техніки є доступними, керованими та гнучко можуть бути впровадженні в повсякденне життя як частина плекання власного психологічного благополуччя. Дослідження продемонструвало статистично значуще зниження дистресу через соціальну тривогу та коморбідну до неї депресивну симптоматику. Статистично значущим виявилось зменшення уникнення емоційного досвіду, що й вплинуло на зменшення супутнього психосоціального дистресу. Прийняття, усвідомленість і відповідальність як елементи здобутих коригувальних навичок зменшують тягар дисфункційних негативних переконань про себе, міжособистісної чутливості до наданих неконгруентних значень і соціального відсторонення. Найбільш сильний ефект впливу на загальний показник вираженості симптомів соціального тривожного розладу та показник схильності до перебільшення/применшення суб'єктивного дистресу, зважаючи на високий показник змін емоційного уникнення та депресивної симптоматики, варто трактувати результативність психологіч-

них інтервенцій позитивною, через вплив на патогенетичні механізми та механізми впливу коморбідностей.

Отримані в дослідженні результати дають підстави вказувати на результативність індивідуальної програми психосоціальної допомоги низької інтенсивності на основі КПТ моделі, запропонованої онлайн для осіб із соціальним тривожним розладом. Цілю програми інтервенції стало підсилення внутрішнього ресурсу та засвоєння корисних навичок самопомоги щодо зменшення тягара емоційного уникнення як патогенетичного механізму основного розладу та депресивної коморбідної симптоматики. Результати, отримані у процесі дослідження, узгоджуються з результативністю програм КПТ низької інтенсивності в попередніх дослідженнях (Jain et al., 2021; Furmark et al., 2009; Stott, Wild et al., 2013). Подальша імплементація у фаховому середовищі дозволить розширити вибірку, а врахувавши актуальні виклики та потреби людей, які проживають із досвідом соціальної фобії, посприяти їхній залученості до психологічної допомоги.

Варто зазначити кілька основних обмежень, які потенційно могли вплинути на результативність запроваджених утручань і можуть бути перспективними під час модифікації програми в майбутньому: 1) урахування психоемоційного стану відповідно до впливу зовнішніх обставин, як-от карантинні обмеження чи воєнний стан; 2) розширення переліку чинників, які могли модифікувати адаптивне реагування, зокрема й через зміни соціального оточення чи появу нових можливостей; 3) під час оцінки результатів не оцінювався попередній досвід отримання психосоціальної підтримки чи психотерапії; оскільки запропонована програма не є конкуруючою попередньому досвіду, вона могла актуалізувати попередній успішний досвід адаптації, що може бути враховано як додатковий чинник успішності реалізації програми; 4) не включення результатів контрольної групи обмежує інтерпретацію результату та виокремлення впливу випадкових чинників.

Висновки. Психологічна підтримка у складні життєві періоди є актуальною та важливою частиною громадського психічного здоров'я, поряд із лікуванням психічних розладів є навчання людей навичок відновлення та плекання психологічного благополуччя для превенції загострень чи психологічних криз.

Програма психосоціальної підтримки для людей, які страждають від соціального тривожного розладу з коморбідною депресією, показала зменшення психосоціального дистресу та важкості психічних симптомів у період до 6 місяців після завершення. Техніки низької інтенсивності на основі когні-

тивно-поведінкової терапії, які були запропоновані в онлайн-форматі, демонстрували ефективність і стійкість впливу за умови регулярного використання в повсякденному житті. Оскільки програма спрямована на зменшення стратегій уникнення як патогенетичного механізму, зазначені зміни можна

розглядати як проактивні чинники. Представлені результати є попередніми й обмеженими численними факторами, але, з урахуванням позитивних відгуків учасників і гнучкості програми, ми бачимо перспективу подальших досліджень та її впровадження у практичне застосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. A socio-interpersonal approach to adjustment disorder: The example of involuntary job loss / L. Lorenz et al. *European Journal of Psychotraumatology*. 2018. № 9 (1). e1425576. <https://doi.org/10.1080/20008198.2018.1425576>.
2. Patra B.N., Sarkar S. Adjustment disorder: current diagnostic status. *Indian J Psychol Med*. 2013. № 35 (1). P. 4–9. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.112193>. PMID: 23833335; PMCID: PMC3701359.
3. Experiential avoidance and bordering psychological constructs as predictors of the onset, relapse, and maintenance of anxiety disorders: One or many? / P. Spinhoven et al. *Cognitive Therapy and Research*. 2017. № 41 (6). P. 867–880. <https://doi.org/10.1007/s10608-017-9856-7>.
4. What Characteristics of Primary Anxiety Disorders Predict Subsequent Major Depressive Disorder? / A. Bittner et al. *The Journal of Clinical Psychiatry*. 2004. № 65 (5). P. 618–626. <https://doi.org/10.4088/JCP.v65n0505>.
5. Incidence of social anxiety disorder and the consistent risk for secondary depression in the first three decades of life / K. Beesdo et al. *Archives of general psychiatry*. 2017. № 64 (8). P. 903–912. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.64.8.903>.
6. Relationship between social phobia and depression differs between boys and girls in mid-adolescence / J.M. Väänänen et al. *Journal of affective disorders*. 2011. № 133 (1–2). P. 97–104. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.03.036>.
7. Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges / A. Koyuncu et al. *Drugs in context*. 2019. № 8. e212573. <https://doi.org/10.7573/dic.212573>.
8. Ohayon M.M., Schatzberg A.F. Social phobia and depression: Prevalence and comorbidity. *Journal of Psychosomatic Research*. 2010. № 68 (3). P. 235–243. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.07.018>.
9. The clinical impact of mood disorder comorbidity on social anxiety disorder / A. Koyuncu et al. *Compr Psychiatry*. 2014. № 55 (2). P. 363–369. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2013.08.016>.
10. Low perceived social support predicts later depression but not social phobia in middle adolescence / J. Väänänen et al. *Health Psychology and Behavioral Medicine*. № 2 (1). P. 1023–1037. <https://doi.org/10.1080/21642850.2014.966716>.
11. Belzer K., Schneier F.R. Comorbidity of anxiety and depressive disorders: issues in conceptualization, assessment, and treatment. *Journal of psychiatric practice*. 2004. № 10 (5). P. 296–306. <https://doi.org/10.1097/00131746-200409000-00003>.
12. Functional impairment in social anxiety disorder / I.M. Aderka et al. *Journal of anxiety disorders*. 2012. № 26 (3). P. 393–400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.003>.
13. Ho J., Moscovitch D.A. The moderating effects of reported pre-pandemic social anxiety, symptom impairment, and current stressors on mental health and affiliative adjustment during the first wave of the COVID-19 pandemic. *Anxiety, Stress & Coping*. 2022. № 35 (1). P. 86–100. <https://doi.org/10.1080/10615806.2021.1946518>.
14. Social Distancing During A COVID-19 Lockdown Contributes to The Maintenance of Social Anxiety: A Natural Experiment / G. Arad et al. *Cogn Ther Res*. 2021. № 45. P. 708–714. <https://doi.org/10.1007/s10608-021-10231-7>.
15. A 5-Year Follow-up of Internet-Based Cognitive Behavior Therapy for Social Anxiety Disorder / E. Hedman et al. *J Med Internet Res*. 2011. № 13 (2). e39. <https://doi.org/10.2196/jmir.1776>.
16. Treating Social Anxiety in an Era of Social Distancing: Adapting Exposure Therapy for Youth During COVID-19 / A.N. Khan et al. *Cogn Behav Pract*. 2021. № 28 (4). P. 669–678. DOI: 10.1016/j.cbpra.2020.12.002.
17. Unguided low-intensity cognitive behaviour therapy for anxiety and depression during the COVID-19 pandemic: A randomised trial / S.J. Egan et al. *Behaviour Research and Therapy*. 2021. № 144. e103902. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2021.103902>.
18. A pilot study of intensive 7-day internet-based cognitive behavioral therapy for social anxiety disorder / N. Jain et al. *Journal of Anxiety Disorders*. 2021. № 84. e102473. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2021.102473>.
19. Guided and unguided self-help for social anxiety disorder: randomised controlled trial / T. Furmark et al. *British Journal of Psychiatry*. 2009. № 195 (5). P. 440–447. <https://doi.org/10.1192/BJP.BP.108.060996>.
20. Internet-delivered cognitive therapy for social anxiety disorder: a development pilot series / R. Stott et al. *Behavioural and cognitive psychotherapy*. 2013. № 41 (4). P. 383–397. <https://doi.org/10.1017/S1352465813000404>.

REFERENCES:

1. Lorenz, L., Perkonig, A., & Maercker, A. (2018). A socio-interpersonal approach to adjustment disorder: The example of involuntary job loss. *European Journal of Psychotraumatology*, 9 (1), Article 1425576. <https://doi.org/10.1080/20008198.2018.1425576>.
2. Patra, B.N., Sarkar, S. (2013). Adjustment disorder: current diagnostic status. *Indian J Psychol Med*, 35 (1), 4–9. DOI: 10.4103/0253-7176.112193. PMID: 23833335; PMCID: PMC3701359.
3. Spinhoven P., van Hemert A.M., Penninx B.W.J.H. (2017). Experiential avoidance and bordering psychological constructs as predictors of the onset, relapse, and maintenance of anxiety disorders: One or many? *Cognitive Therapy and Research*, 41 (6), 867–880. <https://doi.org/10.1007/s10608-017-9856-7>.

4. Bittner, A., Goodwin, R.D., Wittchen, H.-U., Beesdo, K., Höfler, M., & Lieb, R. (2004). What Characteristics of Primary Anxiety Disorders Predict Subsequent Major Depressive Disorder? *The Journal of Clinical Psychiatry*, 65 (5), 618–626. <https://doi.org/10.4088/JCP.v65n0505>.
5. Beesdo, K., Bittner, A., Pine, D.S., Stein, M.B., Höfler, M., Lieb, R., & Wittchen, H.U. (2007). Incidence of social anxiety disorder and the consistent risk for secondary depression in the first three decades of life. *Archives of general psychiatry*, 64 (8), 903–912. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.64.8.903>.
6. Väänänen, J.M., Fröjd, S., Ranta, K., Marttunen, M., Helminen, M., & Kaltiala-Heino, R. (2011). Relationship between social phobia and depression differs between boys and girls in mid-adolescence. *Journal of affective disorders*, 133 (1–2), 97–104. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.03.036>.
7. Koyuncu, A., İnce, E., Ertekin, E., & Tükel, R. (2019). Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges. *Drugs in context*, 8, 212573. <https://doi.org/10.7573/dic.212573>.
8. Ohayon, M.M., Schatzberg, A.F. (2010). Social phobia and depression: Prevalence and comorbidity, 68 (3), 0–243. DOI: 10.1016/j.jpsychores.2009.07.018.
9. Koyuncu, A., Ertekin, E., Binbay, Z., et al. The clinical impact of mood disorder comorbidity on social anxiety disorder. *Compr Psychiatry*. 2014; 55 (2): 363–369. DOI: 10.1016/j.comppsy.2013.08.016.
10. Väänänen, J., Marttunen, M., Helminen, M., & Kaltiala-Heino, R. (2014). Low perceived social support predicts later depression but not social phobia in middle adolescence. *Health Psychology and Behavioral Medicine*, 2:1, 1023–1037, DOI: 10.1080/21642850.2014.966716.
11. Belzer, K., & Schneier, F.R. (2004). Comorbidity of anxiety and depressive disorders: issues in conceptualization, assessment, and treatment. *Journal of psychiatric practice*, 10 (5), 296–306. <https://doi.org/10.1097/00131746-200409000-00003>.
12. Aderka, I.M., Hofmann, S.G., Nickerson, A., Hermesh, H., Gilboa-Schechtman, E., & Marom, S. (2012). Functional impairment in social anxiety disorder. *Journal of anxiety disorders*, 26 (3), 393–400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.003>.
13. Ho, J., Moscovitch, D.A. (2022). The moderating effects of reported pre-pandemic social anxiety, symptom impairment, and current stressors on mental health and affiliative adjustment during the first wave of the COVID-19 pandemic. *Anxiety, Stress & Coping*, 35 (1), 86–100. DOI: 10.1080/10615806.2021.1946518.
14. Arad, G., Shamai-Leshem, D., & Bar-Haim, Y. (2021). Social Distancing During A COVID-19 Lockdown Contributes to The Maintenance of Social Anxiety: A Natural Experiment. *Cogn Ther Res*, 45, 708–714. <https://doi.org/10.1007/s10608-021-10231-7>.
15. Hedman, E., Furmark, T., Carlbring, P., Ljótsson, B., Rück, C., Lindefors, N., Andersson, G. (2011). A 5-Year Follow-up of Internet-Based Cognitive Behavior Therapy for Social Anxiety Disorder. *J Med Internet Res*, 13 (2), e39. DOI: 10.2196/jmir.1776.
16. Khan, A.N., Bilek, E., Tomlinson, R.C., Becker-Haimes, E.M. (2021). Treating Social Anxiety in an Era of Social Distancing: Adapting Exposure Therapy for Youth During COVID-19. *Cogn Behav Pract.*, 28 (4), 669–678. DOI: 10.1016/j.cbpra.2020.12.002.
17. Egan, S.J., McEvoy, P., Wade, T.D., et al. (2021). Unguided low-intensity cognitive behaviour therapy for anxiety and depression during the COVID-19 pandemic: A randomised trial, *Behaviour Research and Therapy*. 144, 103902. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2021.103902>.
18. Jain, N., Stech, E., Grierson, A, et al. (2021). A pilot study of intensive 7-day internet-based cognitive behavioral therapy for social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders.*, 84, 102473. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2021.102473>.
19. Furmark, T., Carlbring, P., Hedman, E., Sonnenstein, A., Clevberger, P., Bohman, B., ... Andersson, G. (2009). Guided and unguided self-help for social anxiety disorder: randomised controlled trial. *British Journal of Psychiatry*, 195 (5), 440–447. <https://doi.org/10.1192/BJP.BP.108.060996>.
20. Stott, R., Wild, J., Grey, N., Liness, S., Warnock-Parkes, E., Commins, S., Readings, J., Bremner, G., Woodward, E., Ehlers, A., & Clark, D.M. (2013). Internet-delivered cognitive therapy for social anxiety disorder: a development pilot series. *Behavioural and cognitive psychotherapy*, 41 (4), 383–397. <https://doi.org/10.1017/S1352465813000404>.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2024.
The article was received 27 February 2024.

СЕКЦІЯ 5. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.76:376.04
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-1-6

**СПРИЯННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЧЕРЕЗ ОСВІТУ**

Дьоміна Ганна Анатоліївна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психосоматики та психології здоров'я
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

a.a.demina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8319-3431>

Мета. Висвітлити шляхи сприяння психосоціальному розвитку дітей з особливими потребами через освіту. **Методи:** аналіз, узагальнення, резюмування, синтез, що дали змогу згрупувати сучасні вектори дослідження проблеми сприяння психосоціальному розвитку дітей з особливими потребами через освіту. **Результати.** Сучасне суспільство активно працює над забезпеченням інклюзивної освіти, яка враховує унікальні освітні потреби кожної дитини, з особливим акцентом на дітей з особливими потребами. Центральною ідеєю є створення адаптованого освітнього середовища, що забезпечує комплексну підтримку для їх соціальної інтеграції й адаптації. Важливість індивідуального підходу, який урахує специфічні потреби й особливості кожної дитини, є ключовою для їх соціалізації та самореалізації.

Освіта, яка фокусується на особистісному розвитку, адаптації навчальних програм, створенні умов для набуття практичних навичок, а також соціальній адаптації, виступає як основний напрям інклюзивного навчання. Роль психологічного супроводу та співпраці між педагогами, батьками та спеціалістами різних профілів є невід'ємною для забезпечення не лише академічного, але й соціального й емоційного розвитку дітей. Створення сприятливого інклюзивного середовища в освітніх закладах, що гарантує рівний доступ до якісної освіти та можливості для всебічного розвитку, разом із розробленням і впровадженням спеціалізованих програм для комплексного розвитку дітей з особливими потребами, є критично важливими. **Висновки.** Висвітлення ролі освітньої системи в підтримці цих дітей, зокрема й раннє виявлення специфічних потреб і надання відповідної підтримки, вказує на необхідність міждисциплінарної співпраці для створення ефективної системи підтримки. Через детальний огляд досліджень і практик ця стаття підкреслює значення інклюзивної освіти як засобу психосоціального розвитку й інтеграції дітей з особливими потребами в суспільство. Вона висвітлює критичну роль інклюзивного освітнього середовища у сприянні рівним можливостям для навчання та розвитку всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, психічних чи соціальних обмежень, акцентуючи на важливості реалізації прав кожної дитини на якісну освіту в рамках загальних принципів прав людини.

Ключові слова: розвиток, психологічний супровід, психолог, освіта, заклади освіти, корекція, діагностика, особливі освітні потреби, інклюзія, інклюзивне середовище, учні, діти.

**PROMOTING THE PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT OF CHILDREN
WITH SPECIAL NEEDS THROUGH EDUCATION**

Domina Hanna Anatoliyivna,
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Department of Psychosomatics and Health Psychology
Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine

a.a.demina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8319-3431>

Purpose. Ways of promoting the psychosocial development of children with special needs through education were highlighted. **Methods:** analysis, generalization, summarization, synthesis, which made it possible to group modern research vectors of the problem of promoting the psychosocial development of children with special needs through education. **Results.** Modern society is actively working to provide inclusive education that takes into account the unique educational needs of each child, with a special emphasis on children with special needs. The central idea is to create an adapted educational environment that provides comprehensive support for their social integration and adaptation. The importance of an individual approach that takes into account the specific needs and characteristics of each child is key to their socialization and self-realization.

Education that focuses on personal development, adaptation of educational programs, creation of conditions for acquiring practical skills, as well as social adaptation, acts as the main direction of inclusive education. The role of psychological support and cooperation between teachers, parents, and specialists of various profiles is integral to ensuring not only academic, but also social and emotional development of children. Creating a favorable inclusive environment in educational institutions that guarantees equal access to quality education and opportunities for comprehensive development, along with the development and implementation of specialized programs for the comprehensive development of children with special needs, are critically important. **Conclusions.** Highlighting the role of the education system in supporting these children, including early identification of specific needs and provision of appropriate support, points to the need for interdisciplinary collaboration to create an effective support system. Through a detailed review of research and practices, this article highlights the importance of inclusive education as a means of psychosocial development and integration of children with special needs into society. It highlights the critical role of an inclusive educational environment in promoting equal opportunities for learning and development for all children, regardless of their physical, mental or social limitations, emphasizing the importance of realizing the rights of every child to a quality education within the framework of general human rights principles.

Key words: *development, psychological support, psychologist, education, educational institutions, correction, diagnosis, special educational needs, inclusion, inclusive environment, students, children.*

Вступ. Існує непереборне переконання в унікальності кожної особистості. Проте серед людської множинності виокремлюються індивіди, яких називають «особливими» не стільки з метою акцентування на їхній унікальності, як через визнання специфічних потреб, що відділяють їх від більшості. Ці особи, незалежно від стану здоров'я чи наявності будь-яких обмежень, мають невід'ємне право на якісне життя й освіту, яка не поступається стандартам, доступним для інших. Вони являють собою особистості, чиї життєві обставини вимагають адаптації, але які можуть бути однаково цінними для суспільства, як і суспільство для них.

Інклюзивність у суспільстві є процесом, який передбачає всебічне включення осіб з обмеженими можливостями. Важливим завданням є створення сприятливого психологічного середовища в такому контексті та розвиток толерантних стосунків між усіма учасниками освітнього процесу. Це, своєю чергою, має сприяти позитивним змінам у суспільному ставленні до осіб з обмеженнями як до повноправних членів суспільства.

Раннє виявлення та звернення по фахову допомогу є критичними для ефективної корекції розвиткових вад і соціалізації осіб з особливими потребами. Первинну роль у цьому процесі відіграють спеціалісти психологічних служб, чия робота полягає в наданні комплексної підтримки цій категорії дітей. Психологічний супровід включає в себе широкий спектр заходів, спрямованих на допомогу особі та її інтеграцію в суспільство, вирішуючи проблеми, які виникають у процесі адаптації до життя в колективі. Основна мета соціально-психологічної роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби, полягає в підготовці їх до самостійного життя в суспільстві. У цьому контексті ключову роль відіграють освітні інституції та їхні психологічні служби, зокрема, через розвиток соціальних навичок

і надання емоційної підтримки як дітям, так і їхнім сім'ям.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Реалізація стратегії формування інноваційного освітнього простору, адаптованого до потреб дітей з особливостями розвитку, передбачає зміщення акцентів у бік інклюзивної моделі освіти, заснованої на принципах прийняття інклюзивних цінностей. Важливо підкреслити роль психологічних служб освітніх установ у цьому процесі, оскільки вони відіграють ключову роль у забезпеченні психолого-педагогічного супроводу всіх учасників освітнього процесу, як учнів, так і дорослих (педагогічних працівників, батьків, адміністрацію). Існує значний обсяг досліджень і практичних розробок, присвячених інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітній простір, що охоплює такі аспекти: орієнтацію освіти на особистість (Niholm, 2021); забезпечення рівних можливостей для всіх дітей у здобутті якісної освіти; адаптацію освітніх програм з урахуванням індивідуальних здібностей і потреб учнів (згідно з роботами К. Бовкуш (Бовкуш, 2015), Н. Софій (Софій, 2015), Е. Чернова (Чернова, 2019) та інших); розроблення комплексних систем психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами та їхніх сімей (І. Демченко (Демченко, 2016), С. Єфімова (Єфімова, 2012) та інших); створення спеціалізованого корекційно-розвиткового середовища (Gryshova et al., 2017; Koutsouris et al., 2022: 6; Cotan et al., 2021: 6) для задоволення потреб дітей з особливостями (дослідження О. Кучерук (Кучерук, 2013), З. Ленів (Ленів, 2014), А. Міненко (Міненко, 2016), О. Патрекеєва (Петракеєва, 2013), М. Порошенко (Порошенко, 2019) та інші).

Методологія та методи. На основі використання аналізу, узагальнення, резюмування, синтезу встановлено, що стратегія створення сучасного освітнього середовища для дітей

з особливими потребами, заснована на інклюзивному підході, вимагає інтеграції низки ключових компонентів. Одним із найважливіших є психологічна підтримка, яка відіграє центральну роль у забезпеченні успішної адаптації й інтеграції дітей з особливими потребами в загальноосвітньому просторі. Такий підхід спрямований не лише на академічну підготовку, а й на соціальну інтеграцію, емоційний розвиток і психологічне благополуччя учнів.

Основні напрями досліджень і практичних напрацювань у цій галузі охоплюють:

1. Особистісно орієнтовану освіту, яка підкреслює індивідуальний підхід до кожної дитини, беручи до уваги її потреби, інтереси та можливості. Це передбачає адаптацію навчальних програм і методик з метою надання кожній дитині можливості реалізувати свій потенціал.

2. Створення рівних можливостей для здобуття якісної освіти. Це означає забезпечення доступу до освітніх ресурсів, адаптацію фізичного середовища шкіл і навчальних матеріалів для врахування різноманітних потреб учнів.

3. Забезпечення варіативності освіти, що дозволяє дітям з особливими потребами здобувати базову або повну загальну середню освіту відповідно до їхніх здібностей та індивідуальних можливостей. Це включає розроблення індивідуальних навчальних планів і використання спеціальних навчальних методик і технологій.

4. Розроблення системи психолого-педагогічного супроводу не тільки для дітей, але й для їхніх родин. Це передбачає надання консультацій, тренінгів для батьків і педагогів, розвиток співпраці між сім'єю та школою, а також забезпечення підтримки в періоди адаптації та переходів.

5. Створення спеціального корекційно-розвивального середовища, що сприяє комплексному розвитку дитини. Це передбачає адаптацію навчальних та ігрових просторів, використання спеціалізованих ігор і занять, спрямованих на розвиток моторики, мовлення, когнітивних і соціальних навичок.

Ключовим аспектом є розуміння того, що психологічна підтримка в інклюзивному освітньому середовищі вимагає комплексного підходу, який охоплює не тільки навчальний процес, але й соціальну інтеграцію, емоційне благополуччя та психологічну резиліентність дітей. Такий підхід передбачає тісну співпрацю педагогів, психологів, батьків і спеціалістів із реабілітації для створення оптимальних умов для розвитку кожної дитини.

Мета статті – висвітлити шляхи сприяння психосоціальному розвитку дітей з особливими потребами через освіту.

Результати та дискусії. Головною метою соціального та психологічного розвитку будь-

якого цивілізованого суспільства є забезпечення умов для поваги до людського розмаїття та реалізації принципів солідарності та безпеки. Це створює необхідні передумови для захисту й ефективної інтеграції в соціум усіх його членів, зокрема й осіб з особливими потребами. У контексті дітей і молоді, які ще не мають досить життєвого досвіду та ресурсів для самостійного створення оптимальних умов життя та розвитку, це завдання набуває особливої актуальності.

Інтеграція дітей з особливими потребами в загальноосвітні заклади є важливою частиною забезпечення їхнього повноцінного соціального розвитку. Це вимагає від адміністрації шкіл і спеціалістів створення відповідного освітнього та виховного середовища, що враховує індивідуальні особливості розвитку таких дітей. Підхід до освіти, що базується на визнанні та підтримці розмаїття, сприяє створенню інклюзивного середовища, де кожна дитина має можливість для розвитку та навчання в умовах рівності та поваги.

Умови воєнного стану в Україні значно підвищують актуальність і важливість роботи соціальних педагогів і психологів у загальноосвітніх закладах. Війна спричинила зростання кількості дітей з особливими потребами та, відповідно, збільшила потребу у кваліфікованих фахівцях, здатних організувати ефективну підтримку та супровід інтеграційного процесу. Розроблення та впровадження нових підходів, форм і методів роботи із цією категорією учнів і їхніми сім'ями стають життєво необхідними для адаптації освітньої системи до нових викликів.

Соціальні педагоги та психологи відіграють ключову роль у створенні умов для успішної інтеграції дітей з особливими потребами. Їхня робота охоплює не тільки безпосередню взаємодію з дітьми, але й підтримку їхніх сімей, а також розроблення методичних і організаційних заходів, що сприяють створенню інклюзивного та підтримувального навчального середовища. Це включає адаптацію навчальних програм, використання спеціалізованих методик і технологій, організацію додаткових освітніх і реабілітаційних заходів, спрямованих на максимальне розкриття потенціалу кожної дитини.

Таким чином, робота з інтеграції дітей з особливими потребами в загальноосвітній простір є складовою частиною ширшого завдання – створення інклюзивного суспільства, що базується на принципах рівності, поваги та підтримки розмаїття. В умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану, це завдання набуває особливої гостроти та вимагає консолідованих зусиль усього суспільства, а особливо освітньої спільноти.

Фундаментом інтеграції осіб з особливими потребами в освітній простір є принцип забез-

печення їхнього права на доступ до якісної освіти, яке визнається як невід'ємний елемент прав людини. Європейська спільнота підкреслює, що освітні послуги мають надаватися в рамках загальноосвітніх закладів без будь-якої дискримінації щодо дітей з особливими потребами, виходячи з переконання, що ці потреби самі собою не мають ставати бар'єром у навчанні та вихованні. Натомість чинники, які можуть обмежувати можливість здобуття освіти, часто пов'язані з дискримінаційними практиками. Однак трапляються випадки, коли згідно із законодавством діти з деякими особливостями потребують навчання у спеціалізованих школах, що також можна розглядати як форму офіційної сегрегації.

Інтеграція дитини з особливими потребами в освітній процес загальноосвітнього закладу вимагає створення відповідного середовища, яке враховує специфіку її розвитку. Процес інтеграції має на меті розвиток соціальності дитини, що включає формування соціальних знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, життєвих цінностей і емоцій, що здобуваються через активний соціальний досвід і втілюються завдяки суб'єктності особистості. Ефективність інтеграційного процесу досягається через застосування педагогічно обґрунтованих форм і методів навчання, які сприяють адаптації та засвоєнню дітьми з особливими потребами необхідних знань і соціальних навичок, з урахуванням особливостей їхнього розвитку.

Особливу увагу у процесі інтеграції варто звертати на диференційований підхід до кожної дитини, що передбачає індивідуальне планування та реалізацію соціальної інтеграції з урахуванням конкретних потреб і можливостей. Визначення змісту, форм і методів інтеграції має базуватися на глибокому аналізі методичних основ соціального виховання й особливостей організації навчально-виховного процесу в умовах інтегрованого навчання. Важливим аспектом є використання колективних форм і методів навчання, які створюють умови для соціальної взаємодії, де діти з особливими потребами мають можливість отримувати соціальний досвід і проявляти суб'єктність, сприяючи їхній соціальній адаптації й інтеграції.

Соціальна взаємодія в контексті соціального виховання учнів з особливими потребами в рамках інтегрованого навчання є ключовим елементом, який сприяє їхній соціальній адаптації й інтеграції. Цей процес передбачає не лише формальне навчання, але й активне залучення учнів до позакласної та позаурочної діяльності, що дозволяє дітям з особливими потребами набувати необхідний соціальний досвід у безпечному та підтримувальному середовищі.

Роль психологічної служби школи та співпраця з батьками дитини з особливими потребами є вирішальною у створенні індивідуальних програм інтеграції. Ці програми мають бути спрямовані на створення умов для розвитку дитини як суб'єкта, що сприяє її соціальній активності та самовдосконаленню. Важливим аспектом є також підтримка та розвиток мотивації навчальної діяльності, бажання до самоосвіти та самовдосконалення.

Відповідно до дослідження К. Бовкуш (2015 р.) і власних досліджень, ефективність інтеграції дітей з особливими потребами значно зростає в разі застосування комплексного підходу, який охоплює не тільки адаптацію навчального простору, але й психолого-педагогічний супровід, активне залучення до соціального життя школи та підтримку з боку всіх учасників освітнього процесу.

Реалізація індивідуальних програм інтеграції має базуватися на тісній співпраці між учителями, соціальними педагогами, психологами та батьками. Це дозволяє створити умови для ефективного розвитку соціальності учнів, формування позитивного ставлення до навчального закладу, розвитку навичок комунікації та самовираження, а також підвищення їхньої соціальної активності.

Залучення дітей з особливими потребами до позакласної та позаурочної діяльності сприяє не лише їхній соціальній адаптації, але й інтеграції в ширше соціальне середовище. Це дозволяє дітям відчувати себе цінними членами спільноти, формує в них відчуття приналежності та позитивне самосприйняття.

У цьому контексті стратегії психологічного супроводу мають бути гнучкими й адаптованими до індивідуальних особливостей кожної дитини, щоб максимально сприяти її соціальному й освітньому розвитку. Використання індивідуальних підходів, заснованих на цілісному розумінні потреб дитини, є ключовим для успішної інтеграції та розвитку соціальності.

Етап реалізації індивідуальної програми передбачає систематичне втілення запланованих заходів, що передбачає низку специфічних дій: використання корекційно-розвивальних методик, адаптацію навчального матеріалу до особливостей розвитку кожної дитини, інтеграцію дитини в колектив, формування навичок самостійної роботи та соціальної адаптації. Особлива увага приділяється методам і формам роботи, які стимулюють мотивацію дитини до навчання та соціальної взаємодії, а також забезпечують підтримку її психологічного благополуччя. Цей етап вимагає від фахівців гнучкості в підходах, креативності у вирішенні проблем та здатності до швидкого реагування на зміни у стані та потребах дитини.

Підсумковий етап включає аналіз ефективності виконаної роботи, оцінку динаміки розвитку дитини в контексті досягнення цілей, визначених в індивідуальній програмі. На цьому етапі проводяться збір і аналіз інформації від усіх учасників освітнього процесу: учителів, батьків, спеціалістів, які брали участь у супроводі, та самої дитини. Це дозволяє виявити сильні сторони й обмеження застосованих підходів, визначити подальші напрями роботи та, за потреби, скоригувати індивідуальну програму. Також важливим є обговорення результатів з батьками та дитиною, щоб забезпечити повне розуміння досягнутих змін і визначити мотивацію до подальшого розвитку.

Ефективність психолого-педагогічного супроводу залежить від чіткості цілей, систематичності та послідовності в реалізації етапів, а також від готовності та здатності всієї мультидисциплінарної команди до тісної співпраці. Індивідуальний підхід, що базується на глибокому розумінні особливостей розвитку кожної дитини з особливими освітніми потребами, є ключем до успішної адаптації й інтеграції її в освітнє та соціальне середовище.

Процес упровадження індивідуальних освітніх програм для дітей з особливими потребами охоплює комплекс заходів, спрямованих на забезпечення якісної підтримки учнів і педагогічного колективу у формуванні оптимальних умов для ефективної соціалізації та навчання цієї категорії дітей. Основна мета таких заходів полягає в адаптації навчального середовища до індивідуальних психофізичних властивостей учнів для їх усебічного розвитку й інтеграції в суспільство. Для досягнення цієї мети виконуються такі завдання:

- забезпечення адекватної підтримки дітям і педагогічним працівникам, що передбачає створення необхідних умов для задоволення особливих освітніх потреб учнів, відповідно до їхніх індивідуальних особливостей;
- надання психологічної підтримки сім'ям дітей з метою поліпшення внутрішньосімейних взаємин і ефективності виховного процесу;
- реалізація просвітницької та консультативної діяльності серед педагогів, спеціалістів-дефектологів, логопедів, асистентів учителя й інших фахівців, залучених до роботи з дитиною.

Завершальний етап включає колективний аналіз і оцінку ефективності здійснених інтервенцій з формулюванням рекомендацій для подальшого освітнього та розвивального процесу дітей, що мають особливі освітні потреби. Отже, психологічний супровід дітей з особливими потребами реалізується через систематичну роботу, що включає діагностику, корекційно-розвивальні заходи, консультування, освітню діяльність і підтримку, спря-

мовані на створення умов для їх повноцінного розвитку й інтеграції в соціальне середовище.

У межах психологічного супроводу ключовими напрямами корекційно-розвиткової роботи є нижчезазначені.

Емоційно-особистісний розвиток і корекція. Цей напрям передбачає комплекс заходів, спрямованих на гармонізацію емоційного стану дитини, профілактику та ліквідацію агресивних чи інших негативних проявів поведінки, мінімізацію негативних характеристик особистості та формування позитивних якостей характеру. Зусилля спрямовуються на розвиток механізмів соціальної адаптації, створення умов для вироблення адекватної самооцінки, розвиток соціальних емоцій і комунікативних навичок. Включає також розширення емоційного досвіду через освоєння невербальних засобів комунікації, розуміння поведінкових реакцій у соціальних контекстах і формування навичок адекватної реакції. Диференційований підхід дозволяє визначити найбільш актуальні напрями розвитку для різних груп дітей, підвищуючи таким чином рівень залученості їх до соціальної взаємодії.

Розвиток пізнавальної активності та вищих психічних функцій. Основна увага приділяється стимуляції пізнавальної зацікавленості, що є фундаментом для формування пізнавальної мотивації. Акцентується на розвитку уваги, пам'яті, сприймання, просторових і часових уявлень, сенсомоторної координації, а також на формуванні логічного мислення, здатності до аналізу, порівняння, узагальнення та вироблення висновків.

Формування довільної регуляції поведінки та діяльності. Включає навчання дитини встановлення цілей, планування й організації власної поведінки з метою досягнення поставлених завдань. Особлива увага приділяється розвитку самоконтролю, самооцінки та здатності до саморегуляції, що є важливими вміннями для ефективної соціальної адаптації й успішної навчальної діяльності.

Слідування системі чітко визначених і встановлених норм і правил поведінки може розглядатися як інструмент тренування загальних навичок самоорганізації в дітей, що є однією з основ загального когнітивного розвитку та потенційно дозволяє підвищити рівень уваги, розвинути здатність до контролю власної поведінки та підвищити здатність дитини до аналізу за запам'ятовування інформації.

Ці напрями корекційно-розвиткової роботи формують комплексний підхід до психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, спрямований на їх комплексний розвиток, соціалізацію й адаптацію в суспільстві.

Консультаційно-освітня та профілактична діяльність відіграє ключову роль у психологічному супроводі, забезпечує комплекс-

сну підтримку вчителям і батькам у процесі виховання та розвитку дітей із специфічними освітніми потребами. Ця діяльність містить низку завдань, серед яких:

– психологічна підтримка педагогічних працівників, що передбачає аналіз і виявлення сильних і вразливих аспектів когнітивного й особистісного розвитку учня, визначення стратегій подолання обмежень у навчальному процесі та соціалізації, а також розроблення оптимальних методів взаємодії з дітьми, що мають особливі освітні потреби;

– психологічна підтримка батьків, яка охоплює налагодження довірливих відносин між спеціалістами та сім'єю, надання допомоги батькам у розумінні унікальності їхніх дітей, стимулювання співпраці між сім'єю та фахівцями для ефективного подолання викликів, залучення батьків до корекційно-розвиткових заходів, а також надання рекомендацій для подолання потенційних складнощів.

Така багатогранна підтримка сприяє створенню умов для всебічного розвитку дитини, забезпечує адаптоване освітнє середовище, яке враховує індивідуальні особливості та потреби кожного учня.

Висновки. Отже, враховуючи глибинний аналіз інклюзивної освіти та її вплив на психосоціальний розвиток дітей з особливими потребами, дослідження підкреслює невід'ємну роль індивідуалізованого підходу та міждисциплінарної співпраці у створенні ефективного освітнього середовища. Інклюзивна освіта, заснована на принципах рівності, поваги та розуміння унікальності кожної дитини, відіграє ключову роль у забезпеченні їхнього комплексного розвитку й інтеграції в суспільство. Важливість створення адаптованих навчальних програм, які враховують індивідуальні потреби та здібності дітей, разом із забезпеченням психологічної підтримки та співпрацею між учителями, батьками та спеціалістами різних профілів, є фундаментальними для успішної реалізації інклюзивної освіти.

Результати досліджень і практичний досвід свідчать про значні переваги інклюзивної

освіти не лише для дітей з особливими потребами, але й для всієї освітньої спільноти, що сприяє формуванню більш толерантного й інтегрованого суспільства. З огляду на висвітлені виклики та можливості, нагальною є потреба в подальших дослідженнях для розроблення інноваційних стратегій, які покращать якість і ефективність інклюзивної освіти. Важливо також зосередити увагу на підготовці кваліфікованих фахівців, здатних реалізувати ці стратегії у практиці, забезпечити адаптацію навчального процесу до різноманітних потреб учнів.

Підсумовуючи, розроблення та впровадження інклюзивної освіти мають відбуватися на основі комплексного підходу, що передбачає не лише адаптацію освітніх програм і методик, але й створення сприятливого середовища для розвитку кожної дитини. Це вимагає від усіх учасників освітнього процесу готовності до взаємодії, креативності й інноваційного мислення для вирішення конкретних освітніх завдань. Ініціативи з упровадження інклюзивної освіти мають бути підтримані на державному рівні з метою забезпечення необхідних ресурсів, навчальних матеріалів, професійного розвитку вчителів. Також важливо забезпечити ефективну комунікацію та співпрацю між усіма зацікавленими сторонами, включаючи батьків, педагогів, спеціалістів соціальних служб, щоб створити умови для успішної адаптації й інтеграції дітей з особливими освітніми потребами.

Упровадження інклюзивної освіти є важливим кроком на шляху до створення справедливого та рівноправного суспільства, де кожна дитина має можливість реалізувати свій потенціал. Це вимагає не лише змін в освітній системі, але й загальносуспільних перетворень, спрямованих на подолання стереотипів і бар'єрів, що перешкоджають повноцінній інтеграції осіб з особливими потребами. Тому роль держави, громадських організацій і кожного громадянина у процесі підтримки та розвитку інклюзивної освіти є незамінною та вкрай важливою для будівництва справедливого майбутнього для всіх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бовкуш К. Модель формування готовності майбутнього вчителя початкової школи до взаємодії учнів в умовах інклюзивного навчання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 6. С. 67–74.
2. Демченко І. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутнього вчителя початкових класів до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 ; 13.00.03. Умань, 2016. 46 с.
3. Єфімова С. Як зробити школу інклюзивною? Досвід проектної діяльності : методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди»», 2012. 152 с.
4. Кучерук О. Інклюзивна компетентність майбутнього вчителя основ здоров'я як результат його підготовки до професійної діяльності в умовах інклюзивного навчання. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія «Педагогічні науки». 2013. Вип. 121 (1). С. 109–112.
5. Ленів З. Підготовка висококваліфікованих кадрів для забезпечення якісної освіти дітям з порушеннями психофізичного формування: інклюзивний аспект. *Рідна школа*. 2014. № 7. С. 16–17.

6. Міненок А. Психолого-педагогічні аспекти професійного самоформування майбутнього вчителя початкової школи в умовах впровадження інклюзивної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 3. С. 69–79.
7. Патрикеева О. Індекс інклюзії: загальноосвітній навчальний заклад : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди»», 2013. 96 с.
8. Порошенко М. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна»», 2019. 300 с.
9. Софій Н. Спільне викладання в інклюзивному класі : методичні матеріали. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди»», 2015. 70 с.
10. Чернова Е. Упровадження інклюзивної освіти в умовах Нової української школи. *Дитина з особливими потребами*. 2019. № 11 (59). С. 2.
11. The methodological principles of determining the level of performance of the functions of consumerism / I. Gryshova et al. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 3 (11). Ч. 1. С. 62–67.
12. A critical exploration of inclusion policies of elite UK universities / G. Koutsouris et al. *British Educational Research Journal*. 2022. № 48 (1). P. 1–18. <https://doi.org/10.1002/berj.3799>.
13. Methodological strategies of faculty members: moving toward inclusive pedagogy in higher education / A. Cotan et al. *Sustainability*. 2021. № 13 (6). P. 1–13. <https://doi.org/10.3390/su13063031>.
14. Nilholm C. Research about inclusive education in 2020. How can we improve our theories in order to change practice? *European Journal of Special Needs Education*. 2021. Vol. 36. № 3. P. 358–370. <https://doi.org/10.1080/08856257.2020.1754547>.

REFERENCES:

1. Bovkush, K.P. (2015). Model formuvannya hotovnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoї shkoly do vzaïemodii uchniv v umovakh inkliuzyvnoho navchannia [Model of formation of readiness of the future primary school teacher for interaction of pupils in the conditions of inclusive training]. *Ped. nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Ped. sciences: theory, history, innovative technologies*, 6, 67–74 [in Ukrainian].
2. Demchenko, I.I. (2016). Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv do profesiinoi diialnosti v umovakh inkliuzyvnoi osvity [Theoretical and methodical principles of preparation of the future teacher of initial classes to professional activity in the conditions of inclusive education]: avtoref. dys. d. ped. nauk: 13.00.04; 13.00.03. Uman, 46 [in Ukrainian].
3. Yefimova, S.M. (2012). Yak zrobyty shkolu inkliuzyvnoiu? Dosvid proektnoi diialnosti : metodychnyi posibnyk [How to make a school inclusive? Experience of project activity: methodical guide.]. Kyiv, TOV “Vydavnychi dim “Pleiady””, 152 [in Ukrainian].
4. Kucheruk, O. (2013). Inkliuzyvna kompetentnist maibutnoho vchytelia osnov zdorovia yak rezultat yoho pidhotovky do profesiinoi diialnosti v umovakh inkliuzyvnoho navchannia [Inclusive competence of the future teacher of basics of health as a result of his preparation for professional activity in the conditions of inclusive education]. *Nauk. zap. Kirovohrad. derzh. ped. un-tu im. Volodymyra Vynnychenka. Seriiia “Ped. nauky” – Kirovohrad. state ped. un-tu them. Volodymyr Vynnychenko. Series “Ped. science”*, 121 (1), 109–112 [in Ukrainian].
5. Leniv, Z.P. (2014). Pidhotovka vysokokvalifikovanykh kadriv dlia zabezpechennia yakisnoi osvity ditiam z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku: inkliuzyvnyi aspekt [Training of highly qualified personnel to provide quality education for children with psychophysical disorders: an inclusive aspect]. *Ridna shkola – Native school*, 7, 16–17 [in Ukrainian].
6. Minenok, A. (2016). Psykholoho-pedahohichni aspekty profesiinoho samorozvytku maibutnoho vchytelia pochatkovoї shkoly v umovakh vprovadzhennia inkliuzyvnoi osvity [Psychological and pedagogical aspects of professional self-formation of the future primary school teacher in the implementation of inclusive education]. *Pedahohika i psykholohiia prof. osvity – Pedagogy and psychology prof. education*, 3, 69–79 [in Ukrainian].
7. Patrykieieva, O.O. (2013). Indeks inkliuzii: zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad [Inclusion index: general education institution] : navch. metod. posib. Kyiv : TOV “Vydavnychi dim “Pleiady”” [in Ukrainian].
8. Poroshenko, M.A. (2019). Inkliuzyvna osvita [Inclusive education] : navch. posib. Kyiv : TOV “Ahentstvo “Ukraina”” [in Ukrainian].
9. Sofii, N.Z. (2015). Spilne vykladannia v inkliuzyvnomu klasi [Co-teaching in an inclusive classroom] : metod. materialy. Kyiv : TOV “Vydavnychi dim “Pleiady”” [in Ukrainian].
10. Chernova, E.M. (2019). Uprovadzhennia inkliuzyvnoi osvity v umovakh Novoi ukrainskoi shkoly [Introduction of inclusive education in the New Ukrainian school]. *Dytyna z osoblyvymy potrebamy – A child with special needs*, 11 (59), 2 [in Ukrainian].
11. Gryshova, I.Ju., Negodenko, V.S., Shestakovska, T.L. (2017). The methodological principles of determining the level of performance of the functions of consumerism. *Naukovyi visnyk Polissia*, 3 (11): 1, 62–67 [in English].
12. Koutsouris, G., Stentiford, L., Norwich, B.A. (2022). Critical exploration of inclusion policies of elite UK universities. *British Educational Research Journal*, 48 (1), 1–18. Available at: <https://doi.org/10.1002/berj.3799> [in English].
13. Cotan, A., Aguirre, A., Morgado, B., Melero, N. (2021). Methodological strategies of faculty members: moving toward inclusive pedagogy in higher education. *Sustainability*, 13 (6), 1–13. Available at: <https://doi.org/10.3390/su13063031> [in English].
14. Nilholm, C. (2021). Research about inclusive education in 2020. How can we improve our theories in order to change practice? *European Journal of Special Needs Education*, 36, 3, 358–370. Available at: <https://doi.org/10.1080/08856257.2020.1754547> [in English].

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 1

Коректура • *Н. С. Ігнатова*

Формат 60×84/8. Агіал.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 6,05.
Замов. № 0324/225. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

